

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O

TONGA

FIKA	6
'AHO	T site, 9 Fepueli 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H ai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai
Fakahau

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakata

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taulangi

Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

Niua

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 2 Tongatapu

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Fakafofonga Fika 9 Tongatapu

Fifita

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Hingano

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

S misi Lafu Kioa Sika

Penisimani 'Epenisa

Vili Manuopangai

Veivosa *Light of Life*

S miu Kuita Vaipulu

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘o e Fale.....	7
Poaki.....	7
Me’a e Sea.....	7
Tokanga ki ha sea makehe kakai fefine he Fale Alea	8
L pooti fakaafe mei he Fale Alea Fisi	8
Fiekaung mamahi mo e ongo M mipa mole na sea Fale Alea.....	9
Tapou ki ha tokoni ki he tokosi’i fakakaung ue Komisoni Fili.....	9
Mahu’inga e tauhi v e Pule’anga ki he <i>donor & contractor</i>	9
Tali Pule’anga fai pe tauhi vaha’a ngatae	11
Lao Fakaanga fika 4/2016	12
Kole tukuhifo Lao Fakaanga fika 4/2016 ki he K miti Kakato	13
Lao Fakaanga fika 6/2016	13
Kole tukuhifo Lao Fakaanga fika 6/2016 ki he K miti Kakato	14
Tu’utu’uni fika 5/2016	14
Kole tukuhifo Tu’utu’uni fika 5/2016 ki he K miti Kakato	15
Kole tukuhifo Tu’utu’uni fika 1/2016 ki he K miti Lao	16
Tu’utu’uni fika 2/2016	18
Tu’utu’uni fika 3/2016	19
Tokanga ki he ngaahi fika fakam mani lahi ngaahi koloa	20
Fehu’ia ‘uhinga to’o tute sipi ke tokoni mo’ui lelei kakai	20
Tali Pule’anga ki he to’o tute he sipi	21
Fehu’ia pe ‘oku ‘i ai ha ‘inasi Potungaue Mo’ui he tute koloa me’akai	21
Tokanga ke hiki ma’olunga e tute me’atokoni ‘ikai fakatupu mo’uilelei	23
Poupou ke tute p seti ‘e 15 sipi	24
Mahu’inga faitu’utu’uni fakapotopoto Fale Alea ki he lelei e fonua	24
Fokotu’u ke fafanga fanga monumanu ke ma’u mo’ui ai kakai	25
Tapou ki he ‘olokaholo & kava Tonga.....	26
Taaimu’a Tonga he Pasifiki he puke mahaki fakatupunga he to’onga mo’ui.....	26
Poupou Pule’anga ke tute e sipi kapakapa	26
‘I ai ‘inasi Potungaue Mo’ui he tute koloa ‘ikai fakatupu mo’ui lelei	28

Fakama'ala'ala he tute hilifaki he ngaahi koloa 'ikai fakatupu mo'ui lelei	28
Lahi fakamole lalahi Potungaue Mo'ui ko e faito'o	29
Tokanga ki he fakatu'ut maki koloa n tolo	29
Fokotu'u ke vahevahe 'inasi he tuté ki he mo'ui lelei kakai.....	31
Tokanga ke mahino holoki tute ngaahi koloa fakatupu mo'ui lelei.....	32
Kole ke toloi e Fale Alea he fakataha fakalele 'e he Pule'anga.....	35
Lao Fakaangaanga fika 5/2016	35
Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 5/2016 ki he K miti Kakató	36
Tu'utu'uni fika 3/2016	36
Fokotu'u hilifaki tute ngaahi koloa kovi ki he mo'ui kae faka'atu'i p e kakaí	38
Kamata ng ue Pule'anga ki he Lao Me'atokoni	39
Mahu'inga ke 'oua tau fakafalala he kakano'i manu mei muli	39
Fakalotolahi'i kakai ke ngaue'aki e t ngoue tuifio	39
Tokanga ke fakamamafa'i 'a e toutai loloto	40
Kole ki he ngaahi kolo tu'u matatahi ke 'ai ha'anau kongahahi pule'i makehe	40
P loti 'o tali Tu'utu'uni Fika 3/2016	42
Fakama'ala'ala Tu'utu'uni Fika 4/2016.....	43
Mahu'inga ke mahino ki he kakai e fonua anga hono tute e me'alele.....	43
Fehu'ia anga hono tute e paiki	43
Fakama'ala'ala 'uhinga hono tute 'a e n tolo.....	44
Fakama'ala'ala tukuha'i me'alele	45
Sitesitika e h me'alele mei Siulai ki T sema 2015	45
Fokotu'u ke fakakau e mahoa'a 'i he tute.....	46
Tokanga 'oku ngali ma'ama'a tute e n tolo.....	46
Fakama'ala'ala ki he fakafuofuoa ngaahi totongi tute e koloa	46
P loti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 4/2016	47
Lao Fakaangaanga fika 4/ 2016	47
Tokanga ki he Tu'utu'uni Fika 9/2016	48
Mahu'inga ke fakahaofi ngoue vahefonua 'Eua mei he fanga monumanu.....	50
P loti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 9/2016.....	52
Toloi e Fale ki he Tu'apulelulu.....	53
Kelesi.....	53
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea.....	53

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: T site 09 Fepueli 2016

Taimi: 1000-1010 Pongipongi

Satini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Tu’ivakano*)

‘Eiki Sea: K taki Kalake ‘o fai mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne hua mo tataki ‘e he Kalake T pile ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki pea kau kotoa ‘a e Hou’eiki M mipa hono hiva’i ‘o lava lelei ai ‘a e ouau lotu ko ia ‘o e pongipongi ni)

‘Eiki Sea: K taki Kalake ‘o fai mai ‘etau tali ui.

Kalake T pile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Pal mia mo e Hou’eiki Minisit . Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga N pelé, kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘at ke fakahoko atu ‘a hono Ui ‘o e Fale ki he pongipongi ni ‘aho T site ‘Aho 09 ‘o Fepueli, 2016.

Ui ‘o e Fale

Kalake T pile: Sea, kole ke u toe fakaongo ange mu’a.

‘Eiki Sea: M 1 .

Kalake T pile: ‘Eiki Minisit Mo’uí, ‘Eiki N pele Nuku. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga tali ui ‘o e Falé ki he pongipongi ni.

Poaki

Ko e ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Fakalotofonua ‘oku kei hoko atu ‘ene poaki folau. Ko e ongo M mipa ‘oku ‘ikai ke tali hona uí, ‘oku ou tui ‘oku na me’a t mui mai p . M 1 ‘Eiki Sea.

Me’a e Sea

‘Eiki Sea: M 1 . Tapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otua Mafimafi ‘i hotau lotolotonga, tapu foki ki he Ene ‘Afió, Kingi Tupou VI kae ‘uma’ ‘a e Ta’ahine Kuini mo e Fale ‘o Ha’a Mohefo. Tapu atu foki ki he ‘Eiki Pal miá, kae ‘uma’ ‘a e Tokoni mo e Hou’eiki Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga N pele e fonua kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, M 1 mu’a e kei fakakoloa ‘aki kitautolu e mo’ui ‘e he ‘Otua Mafimafi, ‘o tau kei h ai ‘i he pongipongi ko eni pea ‘oku ou tui kuo t ‘a e ngaahi tapuaki he vai lahi mei ‘anep , pea koe’uhi ko ‘etau ng ué, ‘oku ... ki mu’a p ke u tuku ke me’a mai ‘a e ongo Fakafofonga ‘e 2.

Sai p mu’a ke kole ki he Sea ‘o e K miti Kakató ko ia p Hou’eiki ‘oku...

Taimi: 1010-1020

Eiki Sea: koe'uh na'e 'ai hake e fakatonutonu he Fakafofonga Fika 15 'o Vava'u fekau'aki pea mo e Fika 1, kae sai p ke toki fakahoko p he me'á he 'oku 'omai 'oku lahilahi 'aupito 'a e ngaahi feh laaki 'i he kalama mo e ngaahi lea na'a lava p ke kole ke toe ki'i kole ki he K miti Kakato na'a lava ke toe tuku atu ki he K miti Lao ke mou fakatonutonu mai mu'a e ' ngaahi lea ko eni he 'oku lahilahi, koe'uh kae, ka tau hoko atu p tautolu ki he ngaahi lao kehé, kae tuku p ki he Sea 'o e K miti Kakato ke fakahoko atu ia. K ki mu'a 'oku kole e 'Eiki N pele Fika 1 'o Tongatapu ke me'a mai, ke 'osi ia pea toki me'a mai e Fakafofonga Ha'apai. M 1 .

Tokanga ki ha sea makehe kakai fefine he Fale Alea

Lord Vaea: Tapu atu pea mo fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi, 'ofa kuo ne foaki ivi he fakalaum lie 'a e Feitu'u na, 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga kae 'uma' e Hou'eiki 'o e fonua, 'Eiki Pal mia, Kapineti kae peh ki he Hou'eiki Fakafofonga. Sea 'oku 'i ai e fiefia he pongipongi ni ke fakah atu 'a e ngaahi ng ue ma'a ho'o Fale kae 'uma' e fonua mei he ta'u kuo 'osi 'o a'u mai ki he ta'u ni.

'I he ta'u kuo 'osi Sea ne u lele ai 'o fakafofonga'i 'a e Fale Alea 'o Tonga 'i *Papua New Guinea*. Me'a ai pea mo e 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Fakalotofonua kae 'uma' e Komisoni, Komisiona ki he Fili pea peh ki he Sekelitali 'a e Fale Alea 'o Tonga. Ko e tohi fakaafe eni Sea makatu'unga 'i he Hou'eiki Fafine pea mo honau ngaahi tu'unga fakapolitikale, 'i he ngaahi faka'amu mo e fakakaukau ke 'oange ha ngaahi faingam lie kiate kinautolu 'i he kaha'u 'i he Fili Fale Alea. Pea ko ia ai Sea na'e fai alea ai pea mo e ngaahi t langa 'i he fakataha ko eni pea 'oku 'i ai e ola lelei, ngaahi ng ue 'oku fai ki *Papua New Guinea* 'i he 'i ai e kau M mipa 'o e Hou'eiki Fafine na'a nau fakafofonga'i 'i he fili pea na'e ola lelei kiate kinautolu. 'Oku 'i ai e, na'e fakahoko mai 'oku fili 'a Ha'amoá 'i M 'asi pea kuo hanga 'e Ha'amoá 'o liliu 'a e tu'unga 'o 'enau lao 'o faka'at ki ha Hou'eiki Fafine 'e toko nima ke nau hoko ko e M mipa 'o e Fale Alea 'o Ha'amoá. Pea 'i he'ene peh Sea 'oku 'i ai e tu'unga ai mo e faka'amu 'a e fakataha ki he kaha'u kae tautautefito ki he Fale Alea 'o Tonga. Ko e talu mei he 1951 'o a'u mai ki he 2015, ko e kau Fakafofonga p eni pe toko fitu pe toko valu 'i he Hou'eiki Fale Alea kuo hoko e Hou'eiki Kakai Fefine. K 'i M 'asi 'o e ta'u ni 'oku fili ai 'a Ha'amoá pea foaki 'e Ha'amoá 'a e sea 'e nima ki he kakai fefine ke nau hoko ko e Fakafofonga 'o e Fale Alea 'i he 'uhinga ko eni 'o e vahevahe taau pea mo e fakafofonga'i Hou'eiki Fafine ke nau hoko he ngaahi 'aho tautautefito ki ho fonua ni 'a e meimei 'e p seti 'e 50 'o e fonua ni 'oku 'i he 'aofinima ko ia p ko e tokolahi ko ia 'o e kakai fefine. Ko ia 'oku, na'e 'i ai e Komisiona Fili kae 'uma' foki 'a e Minisit ko ia ki he Kakai Fefine pea mo e M mipa 'o ho Fale Alea. Ko e l pooti ko eni kuo 'osi fakahoko ia ki he Kalake pea kuo 'osi tuku ki ai.

L pooti fakaafe mei he Fale Alea Fisi

Ko e l pooti hono ua na'e fai ia 'i he uike ko eni kuo 'osi, na'e lele atu ai 'a e motu'a ni 'i he tohi fakaafe mei he Fale Alea 'o Fisi 'o fai hono fakafofonga'i 'a ho'o Fale 'Eiki ni Sea ki he Hou'eiki ko ia 'o e Fale Alea 'o Fisi. Na'e fe'unga pea mo e M mipa 'e toko tolungofulu tupu Sea na'a nau kau ki ai, kau ki ai e Hou'eiki Minisit . Pea na'a nau me'a ai mei he kamata'anga 'o a'u ki he'ene 'osi. 'Aho 'e ua ko eni Sea. Faka'osi e 'aho ko ia na'e me'a mai e Pal mia 'o t puni. Pea ko u manatu ai Sea ki he kamata'anga 'o e ta'u 'i he, mei he

polokalama Fale Alea 'a e Feitu'u na na'e fokotu'u, na'e t m hopo 'a e Hou'eiki Minisit he'enua me'a ange ki ai. Ko e Minisit p 'e taha na'e me'a ange ki ai 'o tauhi ange 'a e peh he 'ikai ke lava ange p me'a ange pea mo e 'Eiki Pal mia ki hono tokoni'i 'a e fakakaukau ko eni na'e fakahoko he ngaahi uike mai ko kuo hili. K 'i he Fale Alea 'o Fisi, kakato k toa ai e kau M mipa. 'Aho faka'osi Sea, me'a mai e Pal mia mei *Ba* ki he feitu'u ko eni ko Sigatoka na'e fai ai 'a e fakataha 'o ne huufi tuku ai 'a e Fale kae 'uma' foki 'a e fakataha ko na'e fai. Sea, 'oku 'i ai 'a e fiefia ko hono 'uhinga na'e fakahoko ke mea'i 'e he Hou'eiki ko ia 'o Fisi 'a e tu'unga m 'olunga 'oku 'i ai ho Fale pea mo e paasi lao na'e fai fekau'aki pea mo e Lao ko ia hono Malu'i 'o e F mili.

'Oku ke mea'i p Sea kae 'uma' 'a e Pal mia kae peh ki he Hou'eiki 'o e Fale 'a e tefito'i kaveinga ko ia na'e tuku he 'Uluaki F , 'a e ta'ane na'e fai ko ia 'i Ha'apai, fuofua ta'ane ia Sea. Pea tohi ia 'i he tohi folofola hoko ko e lao, ka 'i ai ha taha 'e mali pea fakangofua 'e he faifekau pea toki hoko 'a hono l sisita ko ia 'i he Fakamaau'anga. Na'e ola lelei 'a e fakataha Sea pea 'oku 'i ai 'a e fakam l na'e 'omai pea mei he *Pacific Community* 'o fakahoko mai ki he Feitu'u na kae 'uma' e Fale 'Eiki ni ko e fakam l ki he ng ue na'e fai. Ko ia 'a e ki'i ongoongo fekau'aki pea mo e ongoongo na'e fai he fofonga 'i ho Fale kae 'uma' e ngaahi fakakaukau na'e 'ave ke 'inasi ai 'a hotau kaung 'api.

Fiekaung mamahi mo e ongo M mipa mole na sea Fale Alea

Sea 'oku 'i ai pea mo e ki'i me'a si'i p 'oku ou fie lave atu ki ai 'i he tu'unga 'oku 'i ai e Fale pea mo 'eku lave'i atu p kuo fai e ngaahi tu'unga 'o e Fale ki he ongo M mipa 'e toko ua pea 'oku ou fie kaung mamahi atu p Sea 'i he tu'unga ko eni kuo fai ki ai 'a e ngaahi ng ue.

Tapou ki ha tokoni ki he tokosi'i fakakaung ue Komisoni Fili

K 'oku 'i ai 'a e fakakaukau 'i he motu'a ni 'oku pehé ni Sea, ka 'i ai ha faingam lie 'o e K miti ko ia *Privilege Committee* pea, ke nau toe vakai'i mu'a Sea 'a e tu'unga na'e fai e ng ue ki ai 'a e Komisiona ko ia 'o e Filí pea mo e ngaahi ng ue, ko 'eku lave'i ki ai 'oku toko si'i e ng ue pea peh foki ki hono tauhi 'o e ngaahi v henga filí 'i he filí he ta'u 'e f kotoa p . Pea 'oku ou tui Sea kapau 'e 'i ai ha toki tohi atu 'o fakahoko atu ki he Feitu'u na kae 'uma' 'a e K miti *Privilege* ke fai hano tokoni'i, 'ikai ke ngata p hono fakakakai 'o e tafa'aki ko eni kae peh ki ha tu'unga fakapa'anga ke fakalelei'i 'aki ke ne fai hano tokoni'i 'o e filí ko ia 'i he kaha'u. Pea ko ia 'a e fakam l he ma'u faingam lie 'e Sea pea mo e t puaki 'oku hanga mai 'i he ta'u fo'ou ki he Feitu'u na kae 'uma' e Hou'eiki 'o e Falé. M l 'aupito Sea.

'Eiki Sea: M l 'aupito 'Eiki N pele 'a e l pooti ko ia mei Fisi. Pea ko e toe me'a p 'e taha Hou'eiki ko e kole atu kiate kimoutolu ko eni 'oku fa'a me'a atu ki muli, mou 'ofa mai ho'omou l pooti. 'Oku kei 'i ai p fa'ahinga 'oku me'a pea 'ikai ke 'omai ha l pooti ki hotau Fale. 'E Fakafofonga Ha'apai ...

Mahu'inga e tauhi v e Pule'anga ki he donor & contractor

Vili Hingano: M l Sea. Kole ke u fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea. Fakatapu atu ki he 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki 'o e fonua, kau Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'at mo e motu'a ni ke fai ha fakahoha'a 'i he pongipongi ni. Ki mu'a ia Sea 'oku ou fakam l lahi ki he Feitu'u na ko e 'uhi ko e

faingam lie 'oku 'omai ke fakahoko atu ai 'a e fakahoha'a ko eni. 'I he F a'i Kavei Koula ko ia 'a e Tonga 'oku 'i ai 'a e 'ulung anga ai 'oku ui ko e tauhi v . Pea he 'ikai ke u toe fakamalanga au 'i he 'uhinga 'o e tauhi v Sea ka 'oku ou to'o mai 'a e 'ulung anga ko eni koe'uhi ko e me'a te u fakahoha'a ki ai. Pea 'oku 'ikai ke puli ia he motu'a ni 'oku mou toka mea'i p 'e kimoutolu 'a e mahu'nga ...

<009>

Taimi: 1020–1030

Vili Hingano: ... 'o e 'ulungaanga ko eni ko e tauhi v . Ko 'eku fakahoha'a Sea ko e 'uhinga ko e ng ue 'oku lolotonga fakahoko ko ia 'i Ha'apai fekau'aki pea mo e langa af . 'Oku 'omai foki 'a e tokoni ko eni ki hono langa ko ia 'o e langa af 'i Ha'apai pea mei hotau ngaahi fonua kaung 'api kae 'uma' e kau *donor* kehekehe pea mei he 'otu muli 'o fakapa'anga e ng ue ko eni. Pea 'oku 'i ai leva hotau v pea mo kinautolu 'a e *donor* ke tauhi. Pea ko u fakam l lahi ki he Pule'anga ko e 'uhinga 'oku nau 'omai 'a e *contribution* ko hono *exempt* 'a e *CT* ke tokoni ki he *donor* pea mo fakah 'etau hounga'ia ki he tokoni fakapa'anga 'oku nau 'omai ki hono langa hotau fonua ni. Pea 'oku faka'at leva ki he kau *contractor*, 'a ia ko e fo'i *stakeholder* ko eni 'e 3 ko e *donor*, ko e Pule'anga pea mo e *contractor*. Pea 'oku faka'at leva ki he *contractor* ke ne fakatau 'ene koloa mei he *supplier*, pea 'oku ne fakatau ai p 'o kau ai pea mo e *CT*. Pea ko e kongia ko eni 'a tautolu 'a e pule'anga, ko hono toki *refund* 'a e *ct p* ko e *contribution* ia 'a e pule'anga ki he *donor*, p ko e fakah ki he *donor* 'etau hounga'ia, 'etau tauhi v ki he'ene 'ofa 'oku fai mai ko hono *exempt* e *CT*. Pea ko e tu'unga ko eni 'oku hoko he taimi ni, 'oku fakahoko mai ki he motu'a ni mei he kau *contractor* ko ia 'i Ha'apai, 'a 'enau faka'amu ke fai mo faka'at ange 'e he pule'anga 'enau *contribution* kae lava ke *refund* 'enau totongi *CT* ko ia ki he *supplier*. Ko e 'uhinga kae fakalele 'enau ng ue pea lele 'i matangi ko e 'uhinga ko e *cash flow* 'oku nau fiema'u ke fakahoko'aki 'a e ng ue 'i Ha'apai. 'Eiki Sea 'oku peh 'eku fokoutua hake 'i he pongipongi ni, ko e 'uhinga kuo 'i ai e ngaahi ng ue kuo 'osi lava 'o fakahoko 'i Ha'apai, pea kuo 'osi 'i ai e ngaahi ng ue kuo 'osi mato'o atu e kongia lahi ka 'oku kei fihia 'a 'enau s niti 'i he *contribution p* ko e tafa'aki ko eni 'a e Pule'anga ke fakahoko ki he *donor*. Pea ko e me'a ko eni 'oku nau fakahoko mai kiate au, te nau fakahoko 'enau tohi l unga ki he *donor*. Ka na'a ku kole ange kiate kinautolu, mou k taki, 'oua mu'a te mou fakahoko ha tohi l unga ki he *donor* ko e 'uhinga he 'e 'ata kovi ai e Pule'anga ki he *donor*. Pea mo 'etau fengaue'aki he lele l loa ki he kaha'u, 'oku mahu'inga p ke nau kei pukepuke, kae tuku ke fai ha fakahoha'a mo ha fakatangi ki he pule'anga, ke nau to e tokanga'i ange 'a e tu'unga ko eni 'a e tafa'aki 'a e Pule'anga ke tauhi v ki he *donor* pea mo e tauhi v ki he'etau *contractor* ko ia 'oku nau fakahoko 'a e ng ue 'i Ha'apai.

Hang ko e lave na'a ku fakahoko'aki Sea, 'oku 'is 'i ai e ng ue ia na'e *handover* i 'Okatopa ta'u kuo'osi. 'Oku te'eki ai ke kakato e fatongia 'o e Pule'anga ki he *contractor* ko eni. Pea na'e to e fakahoko mai 'e he *contractor* 'e taha 'i he me'a tatau p pea u kole ange, tuku p ke fai ha fakahoha'a ki he Pule'anga ke nau fakakakato mai 'a e tafa'aki ko eni he ko u tui 'oku feinga lahi 'a e Pule'anga ke fakalavalava 'a e ngaahi kupu fekau'aki pea mo fakakakato 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke fakakakato kae lava 'o lele i matangi 'a e ng ue. Pea ou tui p hou'eiki pule'anga, 'oku mou me'a mai p ki he fakahoha'a ko eni 'oku ou fai. Pea ko u tui te mou laum lie lelei p ki ai. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai e fakahoha'a ke kole atu, ko e kole atu 'a e motu'a ni, mou *settle* mu'a 'etau me'a ko eni. Totongi mu'a 'a e *refund* ko eni kae lava ke ma'u e s niti 'a e kau *contractor* kae lava 'o lele i matangi pea hoko atu 'enau ng ue.

Sea mahalo ko e ki'i fakahoha'a p ia 'oku ou fie lave ki ai he 'oku mahu'inga m lie 'aupito 'a e 'omai e me'a ko eni lolotonga 'oku fai 'a e fakamalanga 'a ho Falé 'i he *procurement* p ko e fefakatau'aki fakapule'anga. He 'ikai ke mahu'inga m lie 'a 'etau hanga 'o fokotu'utu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi lao fekau'aki pea mo e *procurement* kae 'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fakakakato 'a hono fatongia ko e tauhi hono v ki he *contractor* pea mo e tauhi hono v ki he *donor*. 'I he taimi tatau p Sea, 'oku mahu'inga ke fakakakato hotau ngaahi fatongia, ko e 'uhinga kae lava e ngaahi *stakeholder* 'o ng ue fakataha ki he ngaahi me'a 'oku tau faka'amu ki ai pea lava leva 'o tu'uloa 'etau ng ue 'oku fai he fonua ni.

Ko u kole fakamolemole atu p Sea ki he Feitu'u na kae 'uma' e hou'eiki pule'anga, ko e 'uhinga ko e me'a ko eni 'oku 'o hake he pongipongi ni, ka 'oku mahu'inga 'aupito ke mou fakatokanga'i pea fai leva ha ng ue ki ai 'i he vave taha ko e 'uhinga, 'oku mahu'inga ke fakakakato 'a e ngaahi tafa'aki ko eni. He kapau he 'ikai ke fakahoko eni Sea, mahalo 'e nounou e vahe 'a e tamaiki ng ue 'o e ngaahi kautaha ko eni. 'I he nounou 'enau vahe te nau nofo. 'Ikai ngata p 'i he'enau nofo mei he ng ue, te nau l unga. 'E tu'u ai e ng ue 'i Ha'apai. 'E kei nofo hili ai e kaka'i 'i Ha'apai 'i he ngaahi lalo 'akau mo e ngaahi feitu'u kehekehe. Ko e ngaahi kupu ia 'e uesia. Ka 'o kapau 'e ala mai e Pule'anga he 'aho ni ke fakakakato honau fatongia, mo fakahoko e me'a ko eni, ko u tui 'e matangi m lie pea tafitonga e langi 'o lele i matangi 'a e ng ue ko eni. Ko u tui p au Sea kuo 'osi mahino e fakahoha'a atu ia ko eni, pea 'oku ou faka'amu p ke fai ha ng ue ki ai 'a e Pule'anga. Pea ko u kole fakamolomole atu p ki he pule'anga, 'oku mahino p 'oku tau ng ue fakataha ke fakakakato 'a e ngaahi me'a ko eni ka kuo pau p ke fakahoko atu 'a e le'o 'o 'etau kau *contractor* 'oku nau fakahoko fatongia mei Ha'apai. M l 'aupito Sea.

Eiki Sea: 'Eiki Minisit Pa'anga. Me'a mai.

Tali Pule'anga fai pe tauhi vaha'a ngatae

Eiki Minisit Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea pea peh ki he hou'eiki Fale Alea he pongipongi ni. Tau fakafeta'i p ki he 'Eiki koe'uhi ko 'etau a'u mai ki he pongipongi ni. Ko e fai ha ki'i fakahoha'a p ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai e 'ohake mei Ha'apai. Fakafofonga Ha'apai, 'oku fai p Pule'anga, 'oku tau fai k toa p , tauhi hotau vaha'angatae, fai p ngaahi fatongia.

Ko e me'a ko ki he ' *claim* 'oku 'omai ko he ' potung ue. Na'e 'i ai p ngaahi me'a na'e 'ikai ke kakato mai 'i he 'omai ko ia 'e he ngaahi kautaha. Ka 'oku fai p faka'amu, feng ue'aki mo nautolu ke kakato. Ko e me'a ko eni ki he tukuhau *CT*, tukuhau fakataú, ko eni ng ue. Ko eni te mau fai e fakafetu'utaki kia nautolu p ko e h e tu'unga ko 'oku 'omai. Ka ko u, ka ko e 'ohake p au 'oku 'i ai e ngaahi me'a lahi koe'uhi p ko e 'ikai ke kakato 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku 'omai ka ko e m hina 'e taha 'oku tuku ko ke 'omai ko pea to e fakafoki 'e he pule'anga 'a 'enau totongi ka ko e tuku mai p mu'a ki heni ke mau fakahoko ki he potung ue ko eni 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai. Ko e 'osi p eni 'oku mau, mai p ki mu'a 'i he 11. Ka ko e fakahoko atu p 'oku fai p 'e he Pule'anga hono fatongia koe'uhi ko e ngaahi tauhi ko eni, lele p ngaahi ng ue. Hang ko ia 'oku 'asi ko eni he'etau tu'utu'uni ko eni ki he koloa fakatau. Ka 'oku 'i ai p ngaahi me'a 'e ni'ihi koe'uhi 'oku 'i ai e ngaahi me'a ko e tefito'i, tautefito ki he ngaahi me'a fakang ue. Na'e 'i ai 'a e me'a 'e taha na'e 'omai 'e he tokotaha p kau fakafofonga he 'oku mahu'inga hono 'omai. Na'e 'i ai e ng ue na'e fai ia 'i Ha'apai fel ve'i mo e langa ko eni e ngaahi akó. P a 'oku mau fetu'utaki atu ki he va'a ko eni ko 'oku nau tokangaekina e ng ue koe'uhi ke fakamahino mai 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku nau ki'i tokanga mai p ki ai 'a e kautaha 'e taha. Ka ko e poini ko ia

‘oku ‘oatu ‘o fai p feng ue’aki. Ka ko e tu’u, ‘e fai e feinga ‘i he vave tahá koe’uhi ke fai mo mahino mai ko f tafa’aki ko ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ke fakakakato. Ka ko e me’a ko ia ki he tu’unga ki he fakapa’anga mo e ngaahi me’a ke totongi, ‘oku mateuteu p Pule’anga ia ke fai e ngaahi me’a ko ia. Ka ‘oku ou, tuku p mu’a ke ‘osi eni ko u tui e 11 ‘oku mahino mai ko e h ‘a e ngaahi me’a ko iá. Pea ka ai p ha fanga ki’i me’a ‘oku mou, Kau Fakafofonga, mou ongo’i ‘oku, ko ‘etau ng ue ia, pea mo u k taki fakamolemole, talamai p ka tau lele ‘o fai e fatongia koe’uhi ko moutolu ‘i hení, pea ‘e to e... Ko e me’a lahi foki, fa’a ‘omai e me’a ia ‘oku ‘ikai ke fa’a kakato e fakamatala. Kae kehe, fakamolemole atu, mau tauhi ‘etau vaha’angatae koe’uhi ke fai e fatongia koe’uhi he vave taha ‘e ala lava Sea. M 1 .

Eiki Sea: M 1 ‘Eiki Minisit Pa’anga.

Vili Hingano: ‘Eiki Sea ko u fakam l atu. Fakam l ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga ko e ‘uhinga ko e tali vave mai ki he faka’amu ko eni pea mo e fakahoha’a ‘oku fai mei Ha’apai. ‘Oku mahu’inga p foki Sea ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai mei he ‘Eiki Minisit Pa’anga pea ko u tali lelei p ‘e he motu’a ni. Hang ko e ng ue ko ia na’a ku lave ki ai, ‘Okatopa ia, ko e mahina eni ‘e 5 eni. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ‘e fu’u l loa peh ha tali ‘a e Pule’anga ki ha fa’ahinga me’a he ‘oku loto foki e *contractor* ia ke fai mo lele ng ue. Pea ko u tui au kuo nau ‘osi fakakakato mai ‘enau tafa’aki. Ka ko e toe eni ‘e tau tafa’aki ‘a tautolu, pule’anga. Ka ‘oku ou tui p ki he me’a ko eni kuo ke me’a mai’aki ‘Eiki Minisit , tali fiem lie p au pea ko u tui p ‘oku me’a mai ‘a e kau *contractor* ki he me’a ko eni pea ‘oku nau, ko u tui p ‘oku nau fiefia ‘i he tali kuo ‘omai ko ia ‘e he Pule’anga. Ka ko u fakam l atu pea ko u kole fakamolemole atu ‘Eiki Minisit . Lave’i p au ‘oku ‘i ai e ngaahi k miti ‘oku tau kau ki ai ‘oku tonu ke fakahoko atu ai e ngaahi fatongia ko eni, he ko si’onau lotó p ke si’i fai atu p ha ki’i fakahoha’a heni ke to e fakavave’i ange ai e *process*. Ka ‘oku ou fakam l atu. M 1 ‘aupito. M 1 Sea e ma’u faingam lie.

Eiki Sea: M 1 Fakafofonga pea ‘oku ou tui p ko ‘ene lava p uike ni kuo lava, h . Pea ka to e l loa atu he uike ni, pea tonu leva ke ke l unga ai leva ha me’a. Pea ko ia, fakam l atu ‘Eiki Minisit Pa’anga. Pea mahalo ko e Minisit T naki Pa’anga ena na’e toki h mai. Faka’amu p te mo ng ue fakataha mo e Minisit Pa’anga ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku fie ma’u ‘e he kau *contractor*. Kae ‘oua te tau fet kuaki ‘i he ng ue ko eni.

<001>

Taimi: 1030-1040

Eiki Sea: ... ‘a, Kalake ! Ke lau mai ‘a e ngaahi lao fakaangaangá. Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita f ko e ongo fo’i lao fakaangaanga ‘e ua kuo ‘omai.

Lao Fakaanganga fika 4/2016

Kalake T pile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Aleá, ‘Eiki Pal miá mo e Hou’eiki M mipa kakato e Falé kae ‘at ke fakahoko hono lau e ngaahi lao fakaangaanga ko eni Fika 4/2016 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he ‘ nasi Fakapule’anga ‘i he F tongi Pa’anga Mulí 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he ‘ nasi Fakapule’anga ‘i he F tongi Pa’anga Muli 2015. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he

Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o peh : ‘Uluaki Hingoa Nounou mo e ‘Uhinga’i Lea Kupu si’i ‘uluakí.

‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he ‘ nasi Fakapule’anga ‘i he F tongi Pa’anga Mulí 2016.

‘Eiki Sea: Ko ia ke loto ke tau tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he ‘ nasi Fakapule’anga ‘i he F tongi Pa’anga Mulí 2016 k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a S misi Kioa Lafu Sika, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisit F fakatau’akí, mo e Polisi, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a S miu Kuita Vaipulu, ‘ikai ke loto ki ai e toko taha.

‘Eiki Sea: Lau tu’o ua.

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he ‘ nasi Fakapule’anga ‘i he F tongi Pa’anga Mulí 2016.

Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 4/2016 ki he K miti Kakato

S miu Vaipulu: Kole atu Sea ke k taki mu’a tukuhifo ki he K miti Kakató.

‘Eiki Sea: Lau p kae toki tukuhifo.

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he ‘ nasi Fakapule’anga ‘i he F tongi Pa’anga Mulí 2015.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o peh .

‘Uluaki, Hingoa Nounou mo e ‘Uhinga’i Lea Kupu si’i ‘uluakí. ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he ‘ nasi Fakapule’anga ‘i he F tongi Pa’anga Mulí 2016.

‘Eiki Sea: Na’e kole ‘e he Fakafofonga Fika 15 ‘a Vava’u ke tukuhifo pea tukuhifo ia ki he K miti Kakató. Lau Lao Fakaangaanga fika ono.

Lao Fakaangaanga fika 6/2016

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ‘o e Fakamaau’anga Lahí 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ‘o e Fakamaau’anga Lahí vahe 10 ke fakapapu’i ‘oku hopo’i ‘a e kaung hia kotoa ‘i he founa tatau.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o peh :

‘Uluaki, Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea Kupu si’i ‘uluaki. ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ‘o e Fakamaau’anga Lahí 2016.

‘Eiki Sea: Ko ia ke loto ke tau tali lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ‘o e Fakamaau’anga Lahí 2016 k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a S misi Kioa Lafu Sika, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisit F fakatau’akí mo e Polisi, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit ‘o e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 16.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki N pele Vaea, ‘ikai ke loto ki ai e toko taha.

‘Eiki Sea: Lau tu’o ua.

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ‘o e Fakamaau’anga Lahí 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ‘o e Fakamaau’anga Lahí vahe 10 ke fakapapau’i ‘oku hopo’i ‘a e kaung hia kotoa ‘i he founga tatau.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o peh :

‘Uluaki, Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea Kupu si’i ‘uluaki. ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ‘o e Fakamaau’anga Lahí 2016.

‘Eiki Sea: ‘Eiki N pele.

Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 6/2016 ki he K miti Kakató

Lord Vaea: Sea kole ke tukuhifo mu’a ki he K miti Kakató.

‘Eiki Sea: Kole e ‘Eiki N pele fika ‘uluaki ‘o Tongatapu ke tukuhifo, tuku ia ki he K miti Kakató. Fika nima, tu’utu’uni.

Tu’utu’uni fika 5/2016

Kalake T pile: Ngaahi Tu’utu’uni Fakavahefonua Tuku ‘ ‘o e Fanga Monumanu Fakatonutonu 2015.

Lao ‘o e Pule’angá vahe tolu. ‘I hono ng ue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he kupu 26 ‘o e Lao ‘o e Pule’angá vahe tolu, ‘oku fa’u ‘a e ngaahi tu’utu’uni ni ‘e he kau ‘Ofisa Pule Fakavahefonuá ‘i hono fakamafai’i ‘e he Kapinetí pea fakapapau’i ‘aki ‘a e fakamo’oni hingoa ‘a e Pal miá.

‘Uluakí, Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. Kupu si’i ‘uluakí, ‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ení ko e Ngaahi Tu’utu’uni Fakavahefonua Tuku ‘ ‘o e Fanga Monumanu Fakatonutonu 2015.

‘Eiki Sea: Ko ia ke loto ke tau tali ‘a e lau ‘uluaki ‘o e Tu’utu’uni Fika hiva Ngaahi Tu’utu’uni Fakavahefonua Tuku ‘ ‘o e Fanga Monumanu Fakatonutonu 2015, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a S misi Kioa Lafu Sika, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit ‘o e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu. Sea loto ki ai ‘a e toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki N pele Tu’ilakepa. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko taha.

‘Eiki Sea: Lau tu’o ua.

Kalake T pile: Ngaahi Tu’utu’uni Fakavahefonua Tuku ‘ ‘o e Fanga Monumanu Fakatonutonu 2015.

Lao ‘o e Pule’angá vahe tolu. ‘I hono ng ue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he kupu 26 ‘o e Lao ‘o e Pule’angá vahe tolu, ‘oku fa’u ‘a e ngaahi tu’utu’uni ni ‘e he kau ‘Ofisa Pule Fakavahefonuá ‘i hono fakamafai’i ‘e he Kapinetí pea fakapapau’i ‘aki ‘a e fakamo’oni hingoa ‘a e Pal miá.

‘Uluakí, Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. Kupu si’i ‘uluakí, ‘e ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ení ko e Ngaahi Tu’utu’uni Fakavahefonua Tuku ‘ ‘o e Fanga Monumanu Fakatonutonu 2015.

‘Eiki Sea: Ko ia ke loto ke tau tali ... ‘Eiki N pele.

Kole tukuhifo Tu’utu’uni fika 5/2016 ki he K miti Kakató

Lord Tu’ilakepa: Sea kole atu p mu’a ki he Feitu’u na ke tukuhifo mu’a ki he K miti Kakató. Ko e me’a lelei ‘a e ma’á ia ka ‘oku loto p ke fakam hino ange he ‘oku hang kiate au ‘oku fakangatangata p eni ia ki ha ngaahi feitu’u ‘Eiki Sea. Ka ko e kole p ke tukuhifo mu’a ki he K miti Kakató ke fai ha f me’a’aki ki ai.

‘Eiki Sea: M 1 .

Lord Tu'ilakepa: M 1 .

'Eiki Sea: Tukuphifo ia ki he K miti Kakat6.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea fakamolemole. Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki M mipa he pongipongi ni. Sea ko e lao ko eni ko e lao motu'a p ia pea kuo fuoloa hono ng ue'aki maí. Ko e ki'i me'a p na'e t nounou he lao ko eni na'e 'ikai ke kau 'a e vahefonua 'Euá ai. 'A ia ko e kole ia ke t naki p 'a e vahefonua 'Euá ki he lao ko eni ki he t pile ko eni kuo 'osi fakakau ai ...

'Eiki Sea: Ko ia 'e 'Eiki Minisit kuo tukuhifo e me'a ko ia ki he K miti Kakat6 ka ke toki me'a mai p he K miti Kakat6. Tau liliu 'o **K miti Kakato**.

(Na'e liliu 'o K miti Kakato.)

Sea K miti Kakato: Hou'eiki m 1 homou laum lie ki he pongipongi ni. 'Oku 'at p ke mou fakama'ama'a. Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá pea peh foki ki he toenga 'o e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakat6. Ko 'etau 'asenita eni ki he pongipongi ni, pongipongi ní 'oku h atu p ia 'i he 'asenita ko eni 'a e Falé. 'A ia te tau kamata p he ono, ono poini taha.

<002>

Taimi: 1040-1050

Sea K miti Kakato: Ngaahi Tu'utu'uni Fika 1/2016. Ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 2015 na'e fakahoko mai 'e he Seá ke to e, ke 'ange ia ki he K miti La6.

Kole tukuhifo Tu'utu'uni fika 1/2016 ki he K miti Lao

Lord Tu'ivakan : Tapu p mo e Feitu'u na Sea kae 'uma' e K miti Kakat6. Ko e kole p mu'a kapau 'e to e fakafoki p ngaahi fo'i lao ko eni ke fakatonutonu. He na'e fai p ng ue ki ai 'a e tu'unga m tu'a 'ofisí, pea ko e mai ko eni e ngaahi fakatonutonu 'oku lahilahi. Pea 'oku 'ikai ke u 'ilo p na'e ... 'e 'Eiki Minisit Lao p na'e kei lele ko ha'amou K miti Lao p 'ikai. He koe'uhí ko 'etau tokanga atu p na'a fakapaasi e me'a ko eni pea ai ha me'a 'e hoko 'i fale hopo pea mou toki fakatonutonu fakaloea kimoutolu e ngaahi ... Ka 'oku tonu p ke fai ha ng ue ki ai. Tukukehe kapau 'oku lele fakakupukupu ka mou fakatonutonu e kalama mo e ngaahi me'a ko ia, 'a ia ko e ngaahi me'a na'e 'ikai tonu ke fai ia 'e he Falé. Na'e tonu ke fai mei ha feitu'u kehe. Ka koe'uhí, pea ko ia kapau te mou loto ki ai ke to e fakafoki p mu'a ngaahi fo'i fakaangaanga, e ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni ki he ... ke fakafoki p ki he k miti koe'uhí ke nau hanga 'o mai e 'u fakatonutonu ko eni. Pea kapau ko e fakatonutonu p me'a 'e tahá 'oku lahi peh , huanoa ai e ngaahi fo'i me'a ko eni 'e 2 'oku te'eki ke tau a'u ki ai. Ka ko u kole p kapau 'oku mou loto ki ai, koe'uhí ka tau hoko atu. Ko ia p Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ko e fokotu‘u pea mei he Fakafofonga N pele Tongatapu.

‘Eiki Minisit Lao: Sea. ‘E lava p Sea ke u ki‘i t naki atu?

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit Lao ko e ngaahi Kupu eni ‘e fiha ‘oku fou mai e fo‘i lao ko ení, mei ho‘o potung ué ki he *Crown Law* ‘o a‘u mai ki he Fale ni ‘oku fakafehu‘ia he motu‘a ni ko e h ko e ng ue ‘a e ngaahi feitu‘u ko ení na‘e faí.

‘Eiki Minisit Lao: ‘E Sea.

Sea K miti Kakato: Manatu‘i ange Hou‘eiki ko e mafai pule taupotu eni e fonuá, ‘oku ‘ikai to e totonu ke to e ha‘u ... ‘osi tonu he h mai e me‘a kotoa ‘oku haohaoá.

‘Eiki Minisit Lao: Ko e ki‘i me‘a si‘isi‘i p eni ia Sea.

Sea K miti Kakato: Peesi eni ‘e 3 eni ‘Eiki Minisit kuo ‘osi *pick up* he Kalaké, pea ‘oku ai ‘a e mahamahalo ia ‘e to e *pick up* p mo ha to e ngaahi *typing error* mo e ngaahi me‘a ko iá ‘amui ange.

‘Eiki Minisit Lao: Ko e me‘a p na‘e toloi mai ‘aneafí ia ko e *Section 12*. Na‘e fokotu‘u mei he Fakafofonga pea mei Vava‘u ke t naki mai e *Section 115 (2)* ‘o e Lao Polisí.

S miu Vaipulu: Ue. Sea k taki ko e me‘a kehe eni ia. Ko e Tu‘utu‘uni eni ia, k taki ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisit Lao: M 1 Fakafofonga.

Sea K miti Kakato: Ko e Tu‘utu‘uni ... ‘Eiki Minisit Lao ko e Tu‘utu‘uni Fakatau Fakapule‘anga 2015. Tu‘utu‘uni Fika 1/2016. Ki he *procurement*.

‘Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu‘u na kae ‘uma‘ e Hou‘eiki. Fakafoki atu p mu‘a ke fai ha ng ue ki ai pea ko u kole fakamolemole atu Sea ke

S miu Vaipulu: Ko e kolé p ia ‘e Sea, tapu mo e Feitu‘u na pea tapu p ki he Pal miá, ‘oua ‘e fakafokí he ko e tu‘utu‘uní ia ka fakafoki ‘e fo‘i ta‘u ia ‘e 1 pea toki ‘omai.

‘Eiki Pal mia: Ka ko e ‘uhingá ke ‘ave ‘o fakatonutonu mai.

S miu Vaipulu: Tuku p ke ‘ave ki he K miti ke fakatonutonu mei ai ke fai mo ng ue ‘a e me‘á ia.

‘Eiki Pal mia: ‘Ikai. ‘Oku taha p fakaleá, ka ko e ‘uhingá ke ‘ave p ke fakatonutonu e fanga ki‘i me‘a fakakalama. Sea, m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 Fakafofonga Vava‘u 15. Na‘e mei ‘ai p ia ke fakafoki, ‘ikai totonu ke tau fai ‘etautolu e fanga ki‘i ng ue fakakalake ko eni, fakatonutonu e

mata'itohi mo e fakau'a, ka 'oku sai ko eni kuo 'osi laum lie lelei ki ai e Hou'eikí, 'ave ki he K miti Laó ke fakatonutonu ai pea tau toki hoko atu e feme'a'akí. Me'a mai e Fakafofonga Vava'u, N pele Vava'u Fika 2.

Lord Tu'ilakepa: Seas, kuo u fakam l atu he tu'utu'uni ko 'a e Feitu'u na. 'Oku 'asi p he 'etau Tohi Tu'utu'uní, 'i he fakakupukupu, ka 'oku ai ha ngaahi fo'i fakau'a p ko ha fo'i toti, pe ko ha fo'i ... h e faka'ilonga mo e fakatonutonu ko iá 'oku malava p ke fakahoko 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fakam l atu Hou'eiki, 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au p ko e h ko 'emau me'a 'amautolu he K mití na'a mau 'o fai, ki he me'a ko ení pea mau foki mai. 'Oku ou fokotu'u atu Sea, mahalo ko ha ki'i haafe houa mahalo p ko e houa 'e l na'a mau ng ue á, tuku atu ia, fakahaofi atu e pa'anga e fonuá. Ko e kongá ia 'etau ngaahi ng ue lelei. He 'oku ou fakatokanga'i hake 'oku lahilahi. Ko e anga ia 'etau ng ué, ko e 'ai p pea tau fakatokanga'i 'e he kau M mipá 'oku ki'i lahilahi e K mití, na'e ai 'emau k miti ka 'oku ou fokotu'u atu au ia ke fakatatafe atu 'a e ngaahi mon 'ia e ki'i k miti ko iá. He ko u lave'i hifo ai mo e 'u lea fakap langi ia heni 'oku kau heni. Kupu 27 h , mo e 'u peesi ko ena 'oku ke fakam 'opo'opo 'Eiki Sea. 'Oku tau fie ma'u ke fanongo mai e kakai e fonuá 'oku 'i ai ha founga ke tau lava ai 'o fakahaofi ai ha ngaahi pa'anga 'Eiki Sea. 'I he 'emau tutuku atu p 'o fakalele 'emau ki'i k miti, na'u kau au ai 'Eiki Sea, ka he'ikai p ke u tali 'e au ha ha'u 'omai ha ki'i mon 'ia 'Eiki Sea. T ko e ng ué na'e lahi p ia ka mau atu p 'o hang p na'a mau fakavavevave pea ... ka 'oku u tui 'Eiki Sea, ko u pou pou atu ke toe fakafoki p ki he to e K miti Laó ke nau ki'i fakam 'opo'opo mai pea nau toki foki mai 'Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l . 'Oku ou tui 'oku 'ikai ha to e fakah loto ki ai. Tau hoko atu ki he Fika 2 he 'aseníá.

Tu'utu'uni fika 2/2016

Ko e Fika 2/ 2016, ko e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ng ue T naki Pa'anga H Maí 2015. 'Eiki Minisit Pa'anga H Mai ke ke ki'i fakama'ala'ala mai.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M l . Tapu mo e Sea e K miti Kakató, pea tapu foki heni ki he Hou'eiki M mipá. 'Eiki Sea ko e ki'i lao ia ko ení ko e ki'i tu'utu'uni ng ue p foki hang p ko e fa'a fakamaama ki mu'á. Ko e, kuo 'osi fakahoko e ng ué ia ka ko e 'ai p eni ia ki he Fale 'Eikí, ka kuo 'osi k sete'i. Ko e 'omi p ia ki he Fale 'Eikí ke fakakakato e fie ma'u 'a e laó.

Sea K miti Kakato: M l . Ai ha fokotu'u mo ha pou pou? Ai ha fakah loto?

Pou pou

Sea K miti Kakato: Pou pou. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Tu'utu'uni Fika 2/2015, Ko e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Ng ue T naki Pa'anga H Maí 2015. K taki 'o fakah 'aki e hiki mai ho nimá.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a Penisimani 'Epenisa Fifita, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisit Mo'uí, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Maí, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí, 'Eiki Minisit Fonuá, 'Eiki Pal miá, 'Eiki Tokoni Pal mia,

‘Eiki Minisit Pa‘angá, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisí ‘a e Pule‘anga, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘ateiho, ‘Eiki N pele Fusitu‘a, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki N pele Tu‘i‘ fitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 16.

Sea K miti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki aí, k taki ‘o hiki ho nimá.

Kalake T pile: ‘Ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Tu‘utu‘uni fika 3/2016

Sea K miti Kakato: M 1 . Tau hoko atu ki he Tu‘utu‘uni Fika 3. Fika 3/2016. Tu‘utu‘uni (Fakatonutonu) Ki He Tute Kasitomu 2015. Tuku p ki he ‘Eiki Minisit Ngaahi Pa‘anga H Mai.

‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H Mai: M 1 ‘Eiki Sea. Tapu atu ki he Hou‘eiki M mipá. Sea ko e ‘omai p eni ia ke fakakakato ngaahi tu‘utu‘uni ng ué, ka ko e ngaahi fakatonutonu eni ia ‘Eiki Sea, na‘e ‘osi fakah fakataha mai p ia he ta‘u motu‘á fakataha pea mo e patiseti. Ka na‘e ‘osi tali p ia he Fale ni pea kuo ‘osi k sete‘i ia. ‘Osi fakahoko e ng ué ia Sea. Fakakakato p eni ia e fie ma‘u e laó ke mai ki Fale ‘Eiki ni. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 , kuo u tui mahalo ‘oku mahino ngofua p ia. Ko ia ‘oku loto ke tau tali e Tu‘utu‘uni Fika 3 ‘o e 2016 Ko e Tu‘utu‘uni (Fakatonutonu) ‘o e Tute Kasitomu 2015, k taki ‘o

Lord Tu‘ilakepa: Sea, ki‘i ‘eke atu ...(kovi e ongo)...

Sea K miti Kakato: K taki ‘o fakamo‘ui mai.

Lord Tu‘ilakepa: Na‘a ku ki‘i fakahoha‘a p ‘aneafi ki ai pea ne me‘a mai ‘e ‘Eiki Minisit ‘aneafi ko e fanga ki‘i fika ko eni fekau‘aki mo e 02 ‘i he peesi 6 p , 04, ko eni 22.10 ‘a ia ko e kapakapa, ‘oku ta‘etute eni, ‘a ia ‘oku mahino p kiate au ko e sipi eni. Ko e 204, 22, 20, ‘a ia ko e fatafata, tonu ‘aupito ‘aupito p , ko ia ko ‘e Minisit ? P seti 15? Pea ta‘etute e h atú?

Ko e hoko hifo p ki aí ‘a e 2042290 ko e me‘a kehe. H ko e ‘uhinga ki he me‘a kehe ko ení? Ke fakamahino‘i mai ‘o hang ko e me‘a ko ko e me‘a ko ‘e 2 ki ‘olungá. Peesi 6. Ko e h e me‘a kehe ko ení ‘oku ‘uhinga ki aí?

‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H Mai: ...(kovi e ongo)... ka ‘oku ou tui ko e ngaahi me‘a kehé, ko ‘eku fakatonulea p ‘a‘aku ia ‘Eiki Sea he ko e, ngaahi fika ko eni ‘oku ng ue‘aki mai ko ení ko e ngaahi fika fakakomipiuta ia faka-code

<003>

Taimi 1050-1100

Eiki Minisit T naki Pa‘anga H mai: ...’oku ng ue fakam mani lahi ia, k ko hono kakano ‘ona ko ‘o e fakatonutonu ko eni ‘Eiki Sea, ko e , ko hono to‘o ‘a e tute pea mei he sipi pea t naki atu ki ai pea mo e ngaahi vesitaplo pea mo e ngaahi fua‘i ‘akau ‘a ko na‘e

‘osi tali p ‘e he Falé, ke tau to’o mei ai ‘a e tuté kae faka’at ke h mai ki he fonua ni ke tokoni ‘i ko mo’ui lelei. ‘A ia ko e kakano p ia fakatonutonu ko eni.

Tokanga ki he ngaahi fika fakam mani lahi ngaahi koloa

Lord Tu’ilakepa: Fakamolemole p ‘Eiki Minisit . ‘Oku totonu p ke tokanga ‘a e Hou’eiki ke ‘omai ‘a e ngaahi fika mei muli ‘o fakah mai ki he Fale ‘Eiki ni, pea ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e M mipa kotoa p ke me’a p te ne mea’i ‘o fekau’aki mo e ‘ fika ko eni. Pea ‘oku totonu p ke mateuteu ‘a e Feitu’u na, ko ‘emau ‘eke atu p ha fika pea ‘oku totonu ke ke me’a mai ‘i he fika. ‘Oua ‘e ‘eke atú ka ke me’a mai ko e me’a fakatu’apule’anga ‘oku k taki’i ngata’a ke ‘omai ‘a e fika ‘a e ... mei tu’apule’anga ka ke tali mai ko e me’a kehé, me’a mai kapau ko e ‘uhinga ko e kava m lohi ‘oku sai ke ta’etute ‘a e kava m lohi k ‘oku lolotonga fai ‘a e ng ue ki he lao, ko e ngaahi me’a kehé ia, fakahingoa peh ’i mai, kae ‘oua ‘e hang ke takihala’i ‘a e Fale ni, ki’i lahilahi ‘a e me’a kehe. Lahil hi ‘aupito me’a kehe k ‘oku ‘ikai fakahangatonu mai ‘o hang ko e mui’i p p h fanga ‘i he Fakatapu p seti ‘e 15, ko hono h mai ‘oku ... ko hono h mai ‘oku p seti ‘e 15, pea h atu ‘oku ta’etute ia. N tolo, kai kehe ‘oku ou ‘oatu p ‘Eiki Minisit he ‘oku mau ongosia hono lau ‘a e lao, ka ke fakamolemole p ‘o tokoni mai ke tau fetokoni’aki kae ‘uhí kae nga’unu ‘etau ng ue kae ‘oua te mau hikinima hang ko ‘eku ma’u ‘a e motu’a ni, ke u hikinima p au ‘i he me’a kehe, h ‘a e me’a kehe ‘oku ‘uhinga ki ai ko e ‘uhinga kau hikinima. Ki’i lahilahi, mo e fo’i lea ke fakatonutonu ko e ...

‘Eiki Minisit T naki H mai: Sea ki’i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisit T naki H mai: Tapu mo e Sea pea tapu mo e Hou’eiki. Sea ‘oku tau fakafeta’i kotoa p ‘i he pongipongi ni, t ki’i vai ko e t puaki. ‘Ikai ke ngata ‘i he ongo’i ‘e he me’a mo’ui kotoa p ‘i he funga ‘o e fonua ‘oku nau m nava mo lelei, ‘oku ‘inasi ai p ‘a e tumutumu ‘o e me’a fakatupu ‘Eiki Sea ‘i he pongipongi ni ‘a e fa’ahinga ‘o e tangata lave ai ‘a e Fale ‘Eiki ni.

Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he Hou’eiki, ‘ikai ke ‘uhinga eni ia, k ko hono mo’oni Sea ko e ngaahi fika ko eni, mo e motu’a ko eni ‘ikai ke u lave’i ‘e au ia hono ... ko e ngaahi *code* ko eni ‘oku ng ue fakam mani lahi ‘aki ia, ko ‘etau peh p f mano, noa ua noa f , ‘oku ng ue’aki ia ‘e Tonga ni, Fisi, Ha’amoia mo ‘Amelika, pea ‘oku nau ‘ilo ko e koloá ko e muimui’i p p , pea ‘oku ‘asi ai mo e tute. Ko e fanga ki’i fakaikiiki ko ia Sea ‘oku ‘ikai ke u ... ‘e lava p ia ke ui mai ‘a e m tu’a ke fiem lie Hou’eiki, ka ko e kakano ko ‘o e ki’i fo’i lao ko eni ‘Eiki Sea, ‘a ia p ko na’a ku ‘oatu ...

Fehu’ia ‘uhinga to’o tute sipi ke tokoni mo’ui lelei kakai

Lord Tu’ivakan : Sea ‘ai p ke u fehu’i atu p ki he Minisit , lolotonga p ho’o me’a Minisit , ‘ai p ke u ki’i fehu’i atú ke ke ki’i fakam ’ala’ala mai angé ke mahino angé ki he motu’a ni ‘oku anga f f ‘a e to’o ‘a e tuté mei he kapakapa’i sipi ‘e ‘alu ki he mo’ui lelei ‘a e kakai. ‘Oku anga f f nai, ko e ‘uhingá he ‘oku tau palopalema mahino eni ‘i he *NCD* he taimi ni, ko e taha eni he ngaahi me’akai ‘oku ne hanga ‘o fakatupu lahi ‘a e me’a ko ia hotau fonua

ni, k 'oku anga f f hono to'o 'a e tuté mei he me'a ko eni 'oku ... 'e he *contribute* ki he mo'ui lelei 'a e kakai.

Tali Pule'anga ki he to'o tute he sipi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai: M l 'Eiki Sea. Sea 'oku ou kole atu p ke u h fanga atu p 'i he fakatapu Sea. 'Oku ou fiefia hono fehu'i 'a e fehu'i ko eni 'i he pongipongi ni, he 'oku ou tui 'oku kei manatu'i lelei p 'e he Fale 'Eiki ni. Na'e fokotu'u mai 'e he Pule'angá ia ke hilifaki 'a e tute p seti 'e 15, ko e 'uhingá ko ho'omou mo'ui lelei. Ko e fokotu'u ia na'e 'omai 'e he t pile 'a e Pule'anga. K ko e kole ko 'a e Hou'eiki 'ofa mai to'o he ko e sipi ko e me'a ia 'oku ... ko e S pate ke 'i ai p ha ki'i l sipi. Ko e 'uhinga ia na'e holomui ai 'a e t pile 'a e Pule'anga. K 'oku ou fiefia p Sea, te mau to e fakah mai p he 'esitimetri ko eni ke hiki 'a e tute 'o e sipi, m l .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea 'oku mo'oni 'a e 'Eiki Minisit , mahalo na'e me'a mahalo 'a e 'Eiki N pelé ia ki muli kae fakamolemole p 'Eiki Sea, 'Eiki Minisit fakamolemole kia au 'oku totonu p ke tau ki'i fakatonutonu, ki'i lahilahi 'a e me'a kehé fakamolemole feinga angé pea mo e fo'i lea ko e no, ko e n p ko e no, 'oku ke mea'i p 'i he'etau fakatonutonu ko eni 'a e lao fekau'aki mo e *procurement*, he kapau na'e a'u 'etau feme'a'aki ki he lao *procurement* ke fakavavevave'i 'o hang ko 'aneafi 'Eiki Sea, 'anep ko u ' 'o lau fakalautelau 'a e me'a, t 'a e 'uha he 2 'oku ou kei ' p , t he 4 'oku ou kei ' p ke u fakapapau'i 'aupito 'aupito 'a e ng ue ko eni, 'oku ou 'ohovale lahi 'aupito 'Eiki Sea he 'asi mai 'i he pongipongi ni 'oku ou tui 'oku totonu ke to e holomui mo e fo'i lao ko eni 'o ki'i 'ai p 'o fakapapau'i p p ko e h 'a e me'a kehé fekau'aki mo e ngaahi lao mo e fika fakam mani lahi, ko e 'uhingá ke mahino ki he M mipa Hou'eiki mou hiki nima he me'a totonú 'o fakatatau mo 'etau tu'utu'uni 'i he Konisit toné kae 'oua te tau hiki nima p he ngaahi me'a ...

Kai kehe 'oku ou 'oatu p 'Eiki Sea ke ke fai ha'o tu'utu'uni 'Eiki Sea, me'a hifo 'Eiki Sea ...

Sea K miti Kakato: Fakafofonga N pele Vava'u, 'oku 'i ai ha'o me'a, ko e tokoni p ko e fakatonutonu?

Fehu'ia pe 'oku 'i ai ha 'inasi Potungae Mo'ui he tute koloa me'akai

Lord Tu'i'afitu: M l 'aupito Sea. Ko 'eku ki'i fehu'i p 'a'aku ki he Minisit . Fakamolemole atu p ki he Hou'eiki K pineti fekau'aki mo e me'a ko na'e me'a atu 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'a e to'o ko eni 'o e ngaahi tute mei he ngaahi me'akai 'oku h mai ki Tonga ni ko e 'uhingá ko e mo'ui lelei, 'uhinga 'o e *NCD*, k ko 'eku fehu'i 'oku peh ni, ko hono fakasi'isi'i ko eni 'o e ngaahi me'akai mo hono to'o 'o e ngaahi tute, 'oku 'i ai ha fekau'aki 'o e ngaahi pa'anga 'oku to'o ko ia 'i hono 'ai ke fakangatangata 'a e mo'ui lelei, 'oku 'i ai ha tokoni ai ki he Potung ue Mo'ui 'i he ngaahi pa'anga ko ia ki he *Tonga Health* ke fai 'aki 'enau *promote* 'a e ngaahi ng ue ko eni? He 'oku ou lave'i na'e fai 'a e ng ue 'a e Pule'anga kuo 'osi ki he tapaka pea mo e kava m lohi k 'oku ou lave'i 'oku 'i he Pule'angá p ia 'enau toki tuhani, pea ko e taimi na'e Pule'anga ai 'a e Sea 'o e Fale Alea tapu mo ia, he ngutu tamu lea, na'e tokanga lahi 'aupito 'a e Pule'anga ki he mo'ui lelei ko eni 'a e kakai 'a e *NCD*, pea na'e 'i ai p 'a e fanga ki'i s niti na'e fa'a to'o mei he ... me'a'ofa p ki he Potung ue 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui. K ko e taimi na'a ku ng ue ai 'i he Potung ue Mo'ui,

na'e 'ikai ke fu'u lahi 'a e seniti ke ma'u 'e he ki'i Potung ue ko eni 'a e *Tonga Health* ke nau fakahoko 'aki 'a e me'a ko eni 'oku tu'u lavea ngofua ki he mo'ui, ke fakahoko 'oku fakatokanga'i pea 'oku kau 'a Tonga ni 'i he takimu'a 'i he Pasifiki.

K ko 'eku fehu'í, ko e ngaahi ng ue kotoa 'oku ma'u ki he Pule'angá fekau'aki pea mo e mo'ui lelei hono fakafepaki'i, 'oku 'i ai nai ha 'inasi ai ke to'o ke fai 'aki 'a hono tu'uaki mo e ng ue ko eni 'a e Potung ue 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui, kapau 'oku tokanga 'a e Minisit Mo'ui ki ai, ke tokoni ki he 'enau tau'i ko eni 'a e mahaki 'ikai pipihi, pea kuo me'a 'aki 'e he Pal mia kuo holo 'a e ta'u mo'ui 'o Tonga ni tu'unga he l loa 'etau mo'ui, ko 'eku fehu'í p ia, m l , 'ikai ke u to e hoko atu he 'oku 'ikai ko ha toket mo'ui lelei au, m l .

'Eiki Minisit Pa'anga: M l Sea, h fanga p 'i he Fakatapu kae fai ha ki'i tali. Ko e pa'anga ko 'oku ma'u mei he Potung ue Mo'ui, hangatonu ko he'etau ko 'o ng ue'aki 'a e falemahaki, 'oku 'ikai ke a'u ia ki he 2 miliona. Ko e 'esitimeti ko 'oku tau 'ave ko ki ai mei he pa'anga 'a e Pule'anga 'oku fe'unga mo e 25.6 miliona, pea ko e taha 'i he ngaahi feitu'u ko 'oku ha'u ki ai 'a e fe'amokaki ko 'a e Potung ue ko eni, ha'u mei he ngaahi ... ko e tautefito mei he halanga mo'ui ko ko e tute mo e tukuhau ko fonuá Sea. 'A ia ko e ... pea 'oku 'i loto ai p h 'a e ki'i va'a ko eni ko e *Tonga Health*, k ko e anga ia tu'unga ko 'o e mo'ui ko 'a Tonga ni. Feinga ke 'at me'a kotoa p si'isi'i 'a e totongi, kae lava 'o fakatafe mai 'a e ma'u'anga pa'anga, 25 miliona 'a ia 'oku 23 miliona kapau to e t naki atu 'a e *budget support* 'oku 29 ia, 'a ia 'oku 'alu ia 'o 30. 'A ia ko e 30 ko ia ko e 28 miliona fe'amokaki ko 'o e Potung ue ko eni, ha'u ia mei he ngaahi feitu'u ko eni Sea, pea 'oku 'i loto ai p 'a e mo'ui ko 'a Tonga ni, *Tonga Health*.

Pea ko e anga ia ko tu'u fakapa'anga ko ...(kovi 'a e ongo)... h .

S miu Vaipulu: Sea ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 15.

S miu Vaipulu: ... ko e sipi kapakapa Sea, 'oua na'a tunu , 'oua pea toki l u'i ko e ifo he ifo. 'Eiki Sea 'oku tui au ko e 'uhinga 'oku kei mama ai hotau kakai 'i he sipi kapakapa ko e me'a ia 'oku ala ma'u, ko e s niti ia 'oku ala ma'u 'e honau nima. Kapau te tau fakakaukau'i 'e he Fale ni ha fa'ahinga founa 'e ma'u ai ha pa'anga 'e he kakai 'o e fonua, he 'ikai ke tau to e hela kitautolu he fakangatangata 'a e me'a ko 'oku nau 'ilo ai he te nau fakapotopoto he 'oku lava mafeia 'e honau ivi fakapa'angá ke 'ai. 'Oku ou pou pou au ki he tu'utu'uni ko eni 'Eiki Sea, me'a ia 'a e taautaha ke fai 'a e feinga ke mo'ui lelei, k ko e me'a ko 'oku ala ma'u ke lave ai 'a e f nau, ngata'angá p . Hang ko 'eku lave 'Eiki Sea 'oua na'a ki'i tunu'i ko e t atu, ko e ma'u p 'e he f nau ha'anau ki'i fo'i hui 'o lele mo ia mo e ki'i kongam , lava ia 'Eiki Sea. Me'a ia 'oku malava 'e he kakai ke matu'uaki ke fakatau. Ko e me'a kehe ia 'oku tonu ke tau fa'i ko 'etau feinga ha founa 'e lahi ai 'a e pa'anga 'i he nima 'o e tokotaha kotoa p ka ne lava 'o ma'u 'a e me'atokoni fe'unga mo e mo'ui.

Ko ia 'oku ou peh 'e au 'Eiki Sea, tau 'ange mu'a 'a e me'a ko 'oku ma'u ai me'i kakano ke ma'u 'inasi ai 'a e f mili, pea ma'ama'a fe'unga, fe'unga mo e ki'i me'a 'oku ala ma'u 'i he 'aho ni. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'Eiki Sea tau tali mu'a 'a e tu'utu'uni ko eni, pea tau hoko atu, m l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Tu'utu'uni fika 3/2016, Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu, 2016...

‘Eiki Minisit Polisi: Sea, ke u ki’i fai ha fakahoha’a ...

Sea K miti Kakato: K taki ko ‘etau taimi ‘oku ... mou me’a atu ‘o m l l ka tau toki hoko atu.

(Na’e ki’i m l l heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1115-1130

S tini Le’o : Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakató.

Sea K miti Kakato: Hoko atu ‘etau feme’a’akí ‘i he l pooti fika 3. ‘Eiki Fakafofonga N pele Fika l Tongatapu, me’a mai.

Tokanga ke hiki ma’olunga e tute me’atokoni ‘ikai fakatupu mo’uilelei

Lord Vaea: Sea, ‘oku ou fakam l atu ki he Feitu’u na he ma’u faingam lie. Tokanga lahi ‘aupito, Sea, ko hono ‘uhingá ko e taumu’a ng ue ko eni ‘oku fai ki ai e tokangá, ‘Eiki Minisit Pa’anga H Maí, pea mo e tefito’i fatongia ko ia ‘o e mo’ui lelei, Sea. ‘Oku ou tokanga lahi ki aí, he ‘oku ‘i ai ‘a e Lao foki ia ki he ‘Eiki Minisit ko e Ngoué, Me’atokoni, kae ‘uma’ e Toutaí pea mo e Vao’akaú, fekau’aki pea mo e me’atokoní, pea mo e tu’unga ko eni ko ‘a hono fakalelei’i ‘o e me’atokoní ke ma’u ai ‘a e mo’ui fuoloá, Sea, pea ‘oku kaung ng ue ki ai pea mo e Potung ue ko ‘a e ‘Eiki Minisit Mo’uí.

‘Oku ou tokangá, Sea, ko hono ‘uhingá, ko e taumu’a foki ‘o e Lao ia ko ení, pea mo e tu’unga ‘oku fai e faka’amu ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga H Maí, ke ma’u kakato ‘a e taumu’a ko ia ‘a e Pule’angá, ki he pa’anga h maí, pea ‘oku ‘i ai p e poupou ki ai. Ka ‘i he taimi tatau p , ‘oku ou vakai atu ki aí, Sea, ki he mui’i p p , kae ‘uma’ e kapakapa’i sipí, mo e ngaahi me’atokoni ‘oku h mei tu’apule’angá. P seti e 15 ‘o ia, Sea, ‘oku ou fakatokanga’i atú, ‘oku fu’u si’isi’i fau, fakafehoanaki ki he mo’ui fuoloa ko ia ‘a hotau kakaí. Holo hifo eni e mo’uí ‘o ta’u pe e 65 mo e 67.

Sea, mou mea’i p na’e toki holoki ni hifo p ‘a e penisoní, mei he ta’u 75 ki he ta’u 70, ‘i he ‘uhingá ko ia ‘oku ‘ikai ke toe toko lahi e kakaí ia ‘oku nau a’u nautolu ki he ta’u 75. Pea ‘e toe holoki ia mei he ta’u 70 ki he ta’u 65. Sea, ‘oku ou tokanga lahi p ki ai, ‘uluakí, si’isi’i e tuté ia, Sea, ‘a e p seti e 15, hiki ke ma’olunga, ‘uluakí ia, ke ne hanga ‘o liliu ‘a e founa ma’u me’atokoni ko ‘a hotau kakaí.

Ko e feme’a’aki ko eni ko ‘oku lelei ‘a e kapakapa’i sipí, kuo ‘osi ia hono ‘ave ki Siaina. Ko e fiema’u ia ‘a Siaina ia ‘oku si’isi’i fau e me’a ia ‘oku lava ‘o ‘ave mei Nu’usila ki aí. Pea ‘oku to’o ia ‘e Siaina, pea ko hono ‘uhingá ia ‘oku faingata’a’ia ai ‘a e fonua ni he toe h maí, he ‘oku totongi mamafa ange ‘e Siaina ia ‘a e kapakapa’i sipí. Ka ‘oku ou tokangá, he ko e ‘uhingá, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a mai ‘a e Minisit ko ia ki he Me’atokoní, fekau’aki pea mo e tu’unga ko eni ko ‘o e tuté, kae peh foki ki hano fakalelei’i ‘a e mo’uí, ki he kaha’ú. ‘E toki me’a mai mo e ‘Eiki Minisit Mo’uí ki ai. Ka ‘oku ou tokanga lahi, Sea, koe’uhí ko e kongá lahi ‘o e fonua ni ‘oku fakamole ‘a e pa’angá ki hotau falemahakí, ko hono ‘uhingá ko hono tauhi ‘a e Hou’eiki ko ia ‘oku nau t ki he tu’unga fakatu’ut maki ‘o e

mo'uí. Hang ko e suka, h fanga he ngaahi_fakatapú, mo e ngaahi al me'a peh . Pea 'i he'ene peh , Sea, ko e

Poupou ke tute p seti 'e 15 sipi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : Sea, fakamolemole ka u ki'i tokoni mu'a ki he Hou'eikí. Tapu pea mo e Seá, pea tapu mo e Hou'eiki M mipa e Falé. 'Eiki Sea, ko e Lao Tu'utu'uni Ng ue ia ko ení 'oku 'omai ke ta'etute. Ko e malanga ko eni 'oku fai 'e he Fakafofongá ia, 'oku kole ia ke hilifaki mai e tute p seti e 15. Pea kapau ko e loto ia e Fale ni, Sea, pea 'oku ou poupou atu au ki ai. 'Oku ou poupou kapau ko e loto e Fale 'eiki ni, ke hilifaki e p seti e 15 e tute ki he sipí. M l .

Lord Vaea : Sea, ko hono 'uhinga foki ia 'oku ou fakamalanga aí, Sea, ko hono 'uhingá 'oku 'ikai ke hoha'a foki e 'Eiki Minisit ia ki he mo'ui fuoloá, Sea. Hoha'a p ia ke ma'u 'ene pa'angá. Ka 'oku 'i ai e tu'unga 'oku 'i ai e fakakaukau ki ai. 'Oku 'i ai p , 'oku 'i ai 'a e folofola 'oku 'i ai. 'Uluaki tokanga ki ho'o mo'uí, pea ke toki tokanga ki he pa'angá. Pea 'oku 'uhinga peh 'eku fakahoha'á, Sea.

Sea, 'oku ou kole atu p , 'oku hang ko e me'a ko 'a e 'Eiki Minisit . Hiki hake p 'a e ' me'a ia ko ení, 'oku si'isi'i e p seti e 15 ia, hiki hake ia ki 'olunga. Ko hono 'uhingá, he ko 'eku tokangá, he 'e toki me'a mai ...

Sea K miti Kakato : 'Eiki Pal mia, ko e h e me'a 'oku ke tokanga ki aí, ko ho'o kole tokoni pe fakatonutonu.

'Eiki Pal mia : 'Oleva p ke 'osi 'ene me'á.

Sea K miti Kakato : M l .

Lord Vaea : M l . 'Oku ou tokanga atú, Sea, ko e 'uhingá, ko e ongo Potung ue ko eni ko 'oku 'i ai 'ena fel ve'i pea mo e me'atokoní, 'oku 'i he Minisit Ngoue ia, mo e Minisit Me'atokoní, pea peh foki ki he Minisit Mo'uí. Pea 'i he'ene peh , Sea, 'oku mo'oni 'a e ngaahi tokoní, ka 'oku ou peh . Fu'u lahi fau 'a e me'atokoni ia 'oku 'ikai ke tuha mo taau mo e fonua ni, 'ene h molemole maí. P seti e 15, Sea, 'oku ou peh 'oku fu'u si'isi'i, totonu ke toe hiki hake, pea 'ikai ke ngata ai, ka 'oku 'i ai mo e ngaahi ngoue, mo e ngaahi tafa'aki peh , 'e lava ke tokoni mai ai 'a e Potung ue Ngoué, ki hano fakalelei'i 'a e ngaahi me'a ko ení, fakasi'isi'i mai ai 'a e pa'anga ko eni ko 'oku tau totongi ki tu'apule'angá. Pea ko e poupou atu p ia, Sea, 'oku ou peh 'oku si'isi'i 'a e p seti e 15, 'uluaki ia. Ua ki aí, ko e tu'unga fakalaum lie ko hotau sinó, 'oku 'i he Potung ue kehe ia 'e ua. Potung ue ko ia ko 'a e Mo'uí, kae'uma' foki 'a e Potung ue Me'atokoní. M l Sea.

'Eiki Pal mia : Sea.

Sea K miti Kakato : Me'a mai, 'Eiki Pal mia.

Mahu'inga faitu'utu'uni fakapotopoto Fale Alea ki he lelei e fonua

'Eiki Pal mia : Ke u ki'i tokoni atu ki he Hou'eiki 'o e Fale ni. Tapu mo e Feitu'u na kae'uma' e toenga e Hou'eikí. Sea, ko e fokotu'u eni ia 'oku 'omai mei he t pile ko eni 'a e Hou'eikí. 'Oku tau poupou'i 'a e mo'ui lelei. 'I Fisi, 'oku 'ikai ke nau toe tali 'enautolu ia

‘a e kapakapa’i sipí, mui’i p p , ‘aki pe e ‘uhinga tatau, pea ‘oku nau toe hiki ‘enautolu mo e ngaahi koloá, koloa ko eni me’akai e ni’ihi ke ta’ofi pea ta’ota’ofi e kakaí mei he’enu fakatau e ngaahi koloa ko iá, ko e ‘uhingá p ko e mo’ui lelei ‘a e kakaí. ‘E pau ke fai ‘a e loto ‘o e Fale ko ení. He ko e k toa kitautolu e Hou’eiki M mipa, ‘oku tau fakafofonga’i mai e kakaí. Pea ko e mo’oni e mo’oni ia, ‘e ‘i ai e ni’ihi te nau ta’efiem lie, ka ‘oku pau ke tau fai e me’a ko ‘oku fakapotopotó, mo e me’a ko ki he lelei fakal kufuá.

Fokotu’u ke fafanga fanga monumanu ke ma’u mo’ui ai kakai

‘Oku ‘i ai p e me’a ‘e taha ‘oku ou fie fokotu’u atu. ‘Oku totonu ke hanga ‘e he kakaí, ‘o ‘oatu ha m hina ‘e 6, pe ko ha ta’u ‘e 1, ke nau fafanga ai ‘enau fanga puaka, fanga sipi, fanga pulu, fanga pato, fanga moa. Tala ke mahino kia nautolu. Te mau hanga ‘o hiki ‘a e me’a ko ení, mamafa ‘aupito ‘aupito pea ‘ikai ngata aí, ‘e ‘i ai mo e ngaahi kakano’i manu ‘e ta’ofi. Ka ‘oku mau hanga ‘o ‘oatu ha fo’i ta’u ‘e 1 ke ke fafanga ai ha’o fanga sipi, fafanga mo ha’o fanga moa, fanga pato, pea feinga’i ke t mo ‘etau ngaahi me’a faka-Tongá. Ko e fo’i fehu’í. Kapau ‘e tuku e me’a ko ení, ‘e mate e kakai? Ko e tali ki ai, ‘ikai, toe mo’ui lelei ange e kakaí. ‘A ia ko e me’a ko ‘oku mahu’inga hení, Sea, ke tau hanga ‘o fai ha fokotu’utu’u ke tala p ki he kakaí. Mou hanga, tautautefito ki he ngaahi kolo i ‘uta, mo e ngaahi ‘otu motú. Lava lelei ‘o fakahoko e me’a ko ení, ke fafanga ‘enau fanga monumanú. Tau fakat t , ko e puaká. Ko e fahi p ‘e he motu’a ‘ene fu’u puaka ‘o fa’o he ‘aisí, pea toki luu’i p mo la’ipele’i he ‘aho e fiha. ‘Ikai ke ne toe fakataú mai ‘e ia e sipí, mo e ‘ me’a k toa ko iá, kae hanga ‘e e *policy* ko eni ‘a e Pule’angá ‘o ue’i e kakaí ke nau ‘unu ki he me’a ko iá. Tala kia nautolu, ta’u ‘e 1 mei heni, ngaahi koloa eni ‘e tukú, ‘ikai ke toe h mai e me’a ko , mo e me’a ko , mo e me’a ko .

‘Oku ou toe fie hoko atu, Sea, ki he me’a ko ení. ‘Oku ou fakatokanga’i kuo holo e kai ‘e he kakaí ‘etau me’akai tukufonuá, ‘a e manioke, mo e talo, mo e kumalá. Mafuli e kakai ia ‘o kai m . Kai ‘enautolu e uite ko eni ‘a ‘Asitel lia mo e ngaahi feitu’u ko . Kai ‘enautolu ‘a e ngoue ko ‘a e kau faama ‘Asitel lia. ‘Oku ‘ikai ko ha’atau feinga eni ke pule’i e kai ‘a e kakaí, ka ‘oku totonu ke tau hanga ‘o fakakaukau’i fakapotopoto e me’a ko ení. Totonu ke hanga ‘e he Minisit ko ení ‘o ‘omai angé, ko e h e mahu’inga ‘o e lahi ‘o e mahoa’a kuo ‘omai ki Tonga ni, he fo’i ta’u ko eni kuo ‘osí.

Sea, ko e me’a ko ení ko e me’a mahu’inga, ‘oku ‘ikai ke tau fie hanga ‘o fakam lohi’i e kakaí ke mole ‘enau tau’at iná. Ka ‘oku totonu ke hanga ‘e he Pule’angá ‘o fa’u ha *policy*, ke ne hanga, ‘o ‘oua. ‘Oku ou fakatokanga’i e ngaahi ‘api e ni’ihi, ko e S pate p ‘oku nau toki kai me’akai ai. Lahi ange p ‘a e ma’u ‘e he kakaí ‘a e me’a ko ení, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he ni’ihi ko eni ‘oku nau fakahoko e ngaahi pisinisi ko ení. Ka ko e anga ia e fakakaukau ‘a e motu’a ni. ‘E faifai pea holomui e kakaí mei he t e manioké mo e me’á, he ...

<006>

Taimi: 1130-1140

’Eiki Pal mia: .. ‘Oku ‘omai ‘enau manioké mo ‘enau ngaahi me’a koiá ‘o tuku ‘i kolo h pea ‘alu hifo ‘o ma’ama’a. Ka koe’uhí p ko e mafuli e anga e ifo ‘a e kakaí, mo e filifili ‘a e me’akai ke nau kai ai, ka ‘oku totonu ke h mai ‘a e Pule’angá ‘o fa’u ha fa’ahinga *policy*, ke tokoni ki he anga ‘etau langa faka’ekon miká, pea ‘oku kau atu ki ai pea mo e mo’ui lelei ‘a e kakai. Ko ia Sea te u ki’i lave atu ai p ki he me’a ko ení he faingam lie ko eni.

Tapou ki he 'olokaholo & kava Tonga

'Oku 'i ai mo e l unga mai 'i he kava m lohi. Ko e l unga ko ení ko e fai ia 'e he tokotaha ko eni 'oku 'i ai 'ene pisinisi pia , ngaohi'anga pia 'i Tongani. 'Oku 'i ai 'a e matakali 'oku nau hanga p 'e nautolu ia 'o fa'u p 'enau kava m lohi p ia 'anautolu 'i honau takitaha 'api, 'o fakatau holo ko eni he falekoloá fakatau ma'ama'a. Ko ia 'oku ou kole atu ki he Potung ue ko eni 'oku 'anautolu e tafa'aki ko ení ke mou 'ofa mai 'o sivi 'a e fanga ki'i kava m lohi ko eni 'oku fakatau ma'ama'a holo he ngaahi falekoloá te ne hanga 'o faka'auha hotau kakai. Ko ia Sea 'oku ou manatu'i 'a e me'a ko ení ke 'ohake ai p mo ia, ke tokoni atu ki he anga ko ia 'etau hanga 'o fakakaukau'i 'etau ma'u'anga pa'anga. Ko e taimi tatau 'oku tau toe tokanga'i foki 'a e mo'ui 'a e kakai.

Koe inu kava Tonga. Sea 'oku tau poupu'u'i p 'e tautolu ia 'a e me'a ko ia. 'Oku ou fakakaukau he taimi ni'ihi 'oku fu'u lahi, fu'u t tu'a, inu 'a e kavá 'o 'alu ki he 3:00 mo e 4:00 he hengihengí, 'ikai ke u tui Sea ko e me'a eni 'e kau lelei ki hotau fonua ni. 'Oku sai p 'a e ma'u 'a e kava Tongá, kae 'ai p mo ki'i fakakaukau'i. Ki'i fakakaukau fakalelei ko e 'uhngá he ko e f nau eni 'oku fai ki ai 'etau falalá ke fai 'etau ng ue. Ko nautolu eni ia 'oku nau ma'u 'e nautolu ia 'a e me'a ko ení 'o fu'u 'ova. 'Oku totonu p ke tau hanga 'o fakakaukau'i pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga *policy* te tau ala fa'u ki he fakatokanga'i 'a e tafa'aki ko ení Sea. K taki p Sea kapau 'oku 'ova atu 'eku fakahoha'á 'aku ia he me'a ko ia 'oku tonu ke.. ka 'oku ou ng ue'aki 'a e faingam lie ko ení, ke u 'ohake ai mo e ngaahi me'a ko iá he'eku manatu'i 'e he motu'a ni. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai 'Eiki Minisit Mo'ui.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, tapu p pea mo e Feitu'u na Sea kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'o e K miti Kakato, kae 'at p mo'o e motu'a ni 'a e faingam lie ko ení ke fai atu p ha ki'i fakama'ala'ala p Sea. Sea ko e manatu'i 'a e motu'a ni na'e fakah mai 'a e fo'i Lao ko ení fekau'aki pea mo e sipi he ta'u kuo 'osi. Na'e 'ikai ke fu'u poupuu 'a e Falé ki ai pea na'e lahi e kole 'a e Hou'eiki. Na'e fai p 'a e malanga Sea fekau'aki pea mo e Potung ue 'oku tokanga'i 'e he motu'a ni, 'a e ngaahi me'atokoni 'oku 'ikai ke fakatupu mo'ui lelei, pea mo e 'alu ko ia 'a e peseti 'o e ngaahi fokoutua 'oku 'ikai ke pipihí Sea, ke toe ma'olunga ange.

Taaimu'a Tonga he Pasifiki he puke mahaki fakatupunga he to'onga mo'ui

Sea, teu fakat t . 'I he 1973, na'e peseti p 'e 7%. Ko e savea fakamuimui na'e fai 'e he Kautaha Mo'ui 'a M maní he ta'u 'e 2 kuo maliu atú, kuo p seti eni 'e 34% 'a Tonga ni. 'Oku p seti 'e 39% 'a Ha'amoia pea 41% 'a Fisi 'oku ma'u 'e he fokoutua ko eni 'oku 'ikai ke pipihi. Sea pea 'oku 'osi fakamo'oni'i p ia ko e liliu e t 'onga mo'uí na'e makatu'unga ai 'a e ngaahi me'a ko eni. 'A e fa'ahinga me'atokoni 'oku tau ma'ú, ko e fakam lohisino. Sai p foki au Sea, koau mo e Sea ko eni 'o e Fale Aleá 'oku ma t pulu foki pea 'oku ma kau kimaua he mo'ui lelei mo e *fit*.

Ko e mama tapaká Sea, pea mo e 'olokaholo. Ko e ngaahi *risk factor* ia 'e 4 'oku nau kaungatonu ki he toe'alu ke hikihiki ke lahi ange 'a kinautolu 'oku puke he fokoutua ko eni he ngaahi mahaki 'oku 'ikai ke pipihi.

Poupuu Pule'anga ke tute e sipi kapakapa

Na'e 'i ai 'a e faka'amu 'a e Pule'angá ia Sea ke hiki p ke hili 'a e tute 'i he ngaahi *unhealthy food*. Ko eni ko u fiefia p 'oku 'i heni 'a e Minisit ko eni ki he Ngaahi Me'atokoni, kae fakasi'isi'i 'a e tute ki he ngaahi me'atokoni ko eni ko 'oku fakatupu mo'ui lelei. Ka ko e 'uhingá Sea, hang ko e me'a 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá 'anenai, ko e *revenue* ko ia kuo t naki 'e he Potung ue Mo'uí kuo fakaofiofi p ki he 2 miliona. Ko e Patiseti ko ia kuo vahe'i mai pea mo e *Budget Support*, 'oku a'u ia ki he 30 miliona. Pea neongo 'a e ngaahi fe'amokaki ko eni Sea, kapau 'e ma'u 'e he 'etau f naú ia 'atautolu eni, pea tau fakatetu'a tautolu ia te nau puke he fokoutua 'ikai pipihí, 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí, 'e toe lahi ange p liunga ua ange 'a e pa'anga 'e fakamoleki 'e he Pule'angá ke tokangaekina 'a e fokoutua ko ia. Kae hang ko e me'a 'a e 'Eiki N pele Fakafofonga 'o Tongatapu Fika 1 fekau'aki pea mo e ... Fiefia 'a e motu'a ni ke kole ki he Pule'anga 'i he'etau 'i heni. Kapau'e poupuu ki he Falé fakatatau ki he ta'u kuo 'osi. 'oku tui 'a e motu'a ni ia 'oku tonu p ke 'i ai 'a e tute. Ko e h ta'etute mai 'a e sipi kapakapá ia mo e me'á hang ko e me'a 'a e Pal mia. Ko Fisi 'oku 'ikai ke nau toe hanga 'o 'ai. 'Oku 'osi 'i ai 'enau sisitemi ki he hoko'a e ngaahi me'a ko iá Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e 'uhinga peh 'a e fakama'ala'ala p ia 'a e motu'a ni Sea pea mo e tu'unga 'o e kaunga kovi mo e ta'etute mo e h mai 'o e ngaahi me'atokoni 'ikai fakatupu mo'ui lelei ki he kaha'u ia 'o e fonuá 'i ha ngaahi ta'u mei heni Sea. 'Oku ou poupuu lahi atu ki he Fakafofonga Fika 1 'o e kau N pele 'a Tongatapu fekau'aki pea mo e fokotu'u ko eni. Ke hili p ha ki'i tute he ngaahi... kae 'oua p 'e fu'u ta'e tute Sea. M l e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i kole p 'a e faingam lie ko eni ke u kau atu mu'a. 'E 'Eiki Minisit Mo'ui, 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e taimi 'oku me'a mai ai 'a e Feitu'u na 'i he Fale 'eiki ni, 'o fekau'aki pea mo e mo'ui lelei 'a e fonua ni. Pe ko ha taha p he Fale ni, mahalo 'oku mahu'inga ki he kakai 'o e fonuá ha taimi 'oku ke me'a mai ai. 'Oku ou lave'i p na'e 'ikai ke 'i heni 'a e Feitu'u na pea mo e 'Eiki Seá, na'e lahilahi ho'omo folaú he ta'u kuo 'osi. Ko e motu'a ni na'a ku kole ke to'o 'a e tute 'ekisia koe'uhi he 'oku lave'i 'e he motu'a ni, pea mea'i 'e he Falé, pea mea'i 'e he Feitu'u na ko e sipi ia tapu ange, 'oku kai p ia mei he musie. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha toe me'a fakakemikale ia 'e toe 'ai ki ai. Ko e moá 'oku ke 'osi mea'i p . 'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga me'a 'oku 'ai 'o pamu'i ki he sino 'o e moá pea toki tupu, tupu pea toki 'ilo ai 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku ki'i fakatu'ut maki ange 'a e moa ia. 'Oku mea'i lelei p ia 'e he Feitu'u na. 'Oku totonu ke toe lahi ange 'a e tute ia 'o e moá. 'Oku 'ikai ke lave'i 'e he motu'a ni p mea'i 'e he kakai 'o e fonua ko e fa'ahinga moa f f 'oku 'omai ki hotau fonua ni Sea. 'Oku 'i ai 'a e fanga ki'i moa 'oku alanga 'oku ifo p ia ke te ma'u. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fu'u moa ia hang na'e hiki p pela ia 'i m mani pea toki 'omai ki Tonga ni. 'Oku ke mea'i 'a e me'a ko iá 'Eiki Minisit 'oku mahu'inga ke ke mea'i 'a e me'a ko eni. 'Oku ou fakamolemole p ki he Feitu'u na, tonu p ke tute 'a e me'a ia ko ia. Sipí hang ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Pal miá, fafanga p 'a e sipi ia heni. Kai musie tatau heni ko Nu'usila mo me'a me'a tatau p . Ko e me'a ia 'oku tau 'amanaki lelei ai ki he sipi he ko ia na'e fai'aki 'a e feilaulau 'a e 'Eiki. 'Oku ke me'a ki he ngaahi lelei 'oku ma'u he sipi. Moá 'ikai ke 'i ai ha'ane fel l ve'i mo ha me'a 'e taha.

'Eiki Minisit Pa'anga: Fakatonutonu atu p ko e lami. M l .

Lord Tu'ilakepa: Ko e *lamb* p ko e h hono uí ko e sipi p . P ko e *mutton* ko e sipi p . Kaikehe 'Eiki Sea, ko e anga p foki 'o e fakahua he anga 'o e feme'a'akí.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisita Pa'anga H Mai.

‘I ai ‘inasi Potungaue Mo’ui he tute koloa ‘ikai fakatupu mo’ui lelei

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: ‘Eiki Sea ki’i tokoni. Tapu mo e ‘Eiki Sea’ pea tapu mo e M mipa ‘o e Fale ‘eiki ni ‘Eiki Sea. Ko e tokanga p ke fakama’ala’ala ‘a e fanga ki’i me’a ko eni ke tokoni p kihe me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga. ‘Uluaki ko e t lafili ko p ‘oku ‘i ai ha tokoni ‘a e silini ko eni ki he mo’ui lelei. Ko e tali Sea ‘io. ‘Oku fakamamafa’i tatau p mei he me’akai mo e tapaka’oku lahiange ‘a e ‘inasi ko ia ‘o e mo’ui lelei p ko e *NCD* ‘i he Patiseti ko ia ‘o e ta’u ni, pea ‘oku ou tui ‘e hokohoko atu ki he kaha’u.

Fakama’ala’ala he tute hilifaki he ngaahi koloa ‘ikai fakatupu mo’ui lelei

Ko e uá Sea ko e hoha’a pea mei he Fakafofonga ki he lahi ko ia ‘a e ‘asi ‘a e lea ko e ngaahi me’a kehe, pea ‘oku mo’oni p ‘a e Fakafofonga. Ko eni ne u fetu’utaki ki he ‘Ofisa Sea pea ta ‘oku tonu p ‘ene faka’uhinga. Ko e kongap eni ‘e 2 ‘oku ‘omai ‘e he Lao ko e ..

<008>

Taimi: 1140-1150

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: ... fatafata pea mo e kapakapa, ‘a ia ‘oku na tuhu’i pau mai, kapau Sea te tau hanga ‘o nofo hifo ke fakahingoa e ngaahi kongakehekehe ko sipi, t he fu’u, he ‘ikai ke toe, ‘a ia ko hono k toa ko ‘ toe kongakehekehe ko sipi, ‘oku kau mo ia ia he ta’etute pea ‘oku fai, ‘a ia ko hono fakalea fakapilit nia ko e *others*. ‘A ia ko e ngaahi kongakehekehe ko sipi ‘e Fakafofonga ‘oku ta’etute mo ia.

Pea ko hono ua ko e ki’i fika ko eni ‘oku ‘asi he fo’i kolomu fika tolu ‘oku ‘asi ai ‘oku hangehang ko e *nos*, k taki ko e ‘uhinga ia ko e *numbers*, ‘a ia ‘oku fai ‘aki ki he fika, ‘uhinga ia ki he fika. ‘A ia ko e ‘iuniti ia ko ‘oku ng ue’aki, kapau ‘oku ‘asi mai ko e kilo, ko e ‘uhinga ko e ‘iuniti ia ‘oku fai’aki ko ‘a e tute ko e kilo. Pea kapau leva ‘oku ‘asi mai ‘a e *no*, ko e ki’i fakanounou pe ia ki he *numbers* ‘a ia ‘uhinga ko e ... pe ko e 10 pe ko e 12, ko ia ‘e *base* mei ai hono fika’i.

Ko e me’a faka’osi ‘Eiki Sea ko u fakam l ki he ‘Eiki Minisit Mo’ui ki he’ene me’a ko fel ve’i pea mo e mo’ui lelei pea ‘oku mo’oni ‘aupito pe ia. Ko e taha p foki eni ia he kaveinga fisifisimu’a ko ‘a e Pule’anga ko hono, ko hono faka’ai’ai e mo’ui lelei ‘a e kakai ko ‘o e fonua ni. Pea ‘oku tau fiefia kuo lava ‘o fokotu’u pea mo e, pea mo e Poate ki he Tokanga’i ‘o e Me’akai. Ko e ngaahi kupu feng ue’aki eni, te nau feng ue’aki pea mo e Potung ue ‘a e motu’a ni ki hano toe fatu ha ngaahi *policy* ng ue ki he ta’u patiseti ko eni ‘oku hoko mai ke ne lava ‘o, ‘o tokoni’i p lava ke fakasi’isi’i ‘a e, ‘a e ‘omai ko e ngaahi me’akai ‘oku te’eki ke ne poupou’i ‘a e mo’ui lelei.

‘I he patiseti ko he ta’u ni ‘oku, kapau na’a mou fakatokanga’i Hou’eiki ko e mui’i p p , kau ia he me’akai ‘oku manakoa he fonua ni pea ‘oku ‘ilonga ‘ene manakoa lahi taha ‘i Ha’amo ko e setisitika ko eni ‘oku ‘omai ‘oku nau p seti ‘e 41, na’e ki’i hiki ‘a e tute ki he mui’i p p , ka ko e pongipongi ni ‘oku fakam fana pea fakalotolahi ‘a e poupou ko ‘oku ma’u mei he Fale ni he ‘oku tonu ke toe hiki e ngaahi me’a ko eni ki he tu’unga ‘oku mamafa ange pea toki fili p ai ‘a e tangata mo e fefine ‘o e fonua ni, kapau ‘oku fie, ‘oku ne fie ma’u p ‘e ia ‘a e, ‘a e sipi pea ‘oku faka’ofa’ofa pe ia kae tau’at ina. Ka ‘oku fakalotolahi ia kiate au mo e

Minisit Pa'anga 'i he taimi ko eni hono fatufatu 'etau patiseti ko eni 'e fakah mai 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou.

Lahi fakamole lalahi Potungae Mo'ui ko e faito'o

Na'a ku kau he ki'i ako ki hono vakai'i 'o e ngaahi fakamole lalahi ko e ngaahi, 'a e Potung ue Mo'ui. Pea ko e taha 'o e me'a ko na'e 'ilo'i ai ko e lahi ange ko 'a e pa'anga 'oku fakamoleki ki he *drugs*. 'A ia ko hono faito'o ia 'o e, 'o e tangata mo e fefine Tonga kuo 'osi fokoutua ia mei he ngaahi mahaki kehekehe ka ko e lahi taha ko e *NCD*. 'I he taimi ni 'oku tau fakamole ai 'a e lau miliona pea ko e tu'u ko ki he *trend* ki he kaha'u 'e 'alu e fika ko eni ia ke toe lahi ange. Sai, ko e pole ko pea mo e fehu'i 'o e 'aho ni, ko e taha p 'a e me'a te tau lava ai 'o fakasi'isi'i 'a e, 'a e fakamole e pa'anga e fonua ki he *drugs* ko 'etau hanga 'o teke e mo'ui lelei 'a e kakai pea tau *invest* ai he taimi ni ke, ke hoko 'a e to'utangata ia 'oku hoko mai ko ha to'utangata 'oku mo'ui lelei. Pea 'e si'isi'i leva 'a e silini 'oku tau fakamole 'i he *drugs*. Ka ko e Sea 'oku ou tui kuo mahino e ki'i kupu'i lao ia tukukehe kapau 'oku loto 'a e Hou'eiki ni ke nau liliu ke hilifaki ha tute pea 'oku ou tali pea ka 'ikai 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali mu'a 'a e ki'i, 'a e ki'i lao ng ue ko eni. M 1 .

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku ou fakam l atu 'i he tokoni l loa 'oku fai 'e he 'Eiki Minisit . Lolotonga p 'eku malanga 'oku ne me'a mai 'e ia, fai 'ene tokoni pea tokoni, ka 'oku tuku ko ia ke tau fanongo ki ai e Hou'eiki ke nau mea'i e me'a ko ia 'oku fekau'aki mo e me'a ... 'E 'Eiki Minisit , ko e me'a ko 'oku ke me'a ki ai 'o fekau'aki mo e me'a kehe, mo'oni p , 'uhinga p he ko e kapakapa mo e fatafata, mahalo ko e me'a kehe ko e 'uhinga (*h fanga he fakatapu*) mahalo ko e kau ai 'a e to'oto'onga ... Ko e 'uhinga peh , ki he sipi pe ko e ...

Sea K miti Kakato: Kia'i sipi, *lamb chops* mo e me'a toenga ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'E lava p Sea ke, ke kau ai e ngaahi konga ko ia ka ko e ngaahi konga ko 'oku h mai mei he ngaahi fale fahi manu, kau ai e, 'a e *lamb shank*, ko e tu'a'i sipi pea mo e h fua e ngaahi kongokonga e sipi Sea 'oku 'ikai ke u toe fie lave ki ai he 'oku mea'i p 'e he Hou'eiki.

Tokanga ki he fakatu'ut maki koloa n tolo

Lord Tu'ilakepa: M 1 . Ko e n tolo, ko e me'a fakatu'ut maki. Ko e h leva e me'a kehe he n tolo 'oku 'asi heni 'oku 'i ai e me'a kehe, 1902.19.90, 'oku p seti 'e 15, 'o fakatatau mo e me'a kehe ki 'olunga 'Eiki Sea, kai kehe, ka mou fakakaukau p ki ai Hou'eiki, 'io 'e Minisit , h e me'a kehe ko ia fekau'aki mo e n tolo?

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki. 'Oku 'uhinga pe ia Sea 'oku toe *refer* ia ki he t pile kehe 'i he *excise*, 'oku toki 'ai e tute ai ki he Tute 'Ekisia.

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Sea, ko e me'a ia 'oku totonu ke 'omai ke mea'i 'e he Hou'eiki 'o e Fale he ko e meimeiki ko e fo'i lao kotoa p 'oku t naki ai, mai mo hono ngaahi t pile 'o h ia p t naki mai mei mui 'Eiki Sea. Ka koe'uh ko e ' fika p eni ia 'oku lahi faufaua kae he 'ikai ke u toe lave ki ai 'Eiki Sea, ka 'oku ou ki'i tokanga p 'Eiki Sea koe'uh ko e n tolo 'oku kau ia he me'akai 'Eiki Pal mia fakatu'ut maki fakamanavah mo'oni. Ko hono ta'etute ko 'eni, 'oku mou mea'i ka kai n tolo p 'etau f nau 'a tautolu he pongipongi, ho'at , efiafi he 'ikai ke nau toe kai 'e nautolu ha me'akai kehe.

Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu. Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki e Fale ni. 'Oku 'ikai ke ta'etute e n tolo Sea. Vakai ki he t pile *excise* 'oku 'i he lao hoko mai ia Sea 'oku kau ia ai. Ko e *excise* 'oku ng ue'aki ia ki he meimei 'oku kau, ng ue'aki ia ki he *liquid* pea 'oku kau 'a e n tolo hono fakakau 'o tukuhau'i ai Sea. M 1 .

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ko 'eku lave p 'a'aku ko e fekau'aki mo e lao ko eni 'oku 'omai 'i mu'a he kotoa he Hou'eiki. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakakalakalafi ai 'Eiki Sea 'o fekau'aki mo e tute h mai 'oku ta'etute ka 'oku hang ko e me'a 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Minisit , k 'i he tute h atu 'oku ta'etute ia. Ko e me'a ia ko 'oku ou 'uhinga ki ai 'oku ou lave ai ki ai. 'Eiki Sea, 'oku ou tui p au 'Eiki Sea he 'ikai ke toe, toe m lohi ha me'a ia mei he me'a ko eni 'oku mou me'a mai Hou'eiki ka ko 'emau 'oatu p 'a e fakakaukau 'a ia 'oku mau tui 'oku totonu ke tau tokanga ki ai Hou'eiki. Kiate au 'e 'Eiki Minisit Mo'ui, ko e sipi, kau ia he me'akai lelei mo'oni, h hoa lelei pe ia mo e puaka, hang ko e me'a ko 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Pal mia. Pea 'oku 'ia moutolu pe ia kapau 'oku mou peh ke tute, ka ko 'eku tokanga atu p koe'uh ko e ivi 'o e kakai mo e tu'unga mo'ui lelei, ko e moa, kau ia he me'akai fakatu'ut maki mo'oni 'Eiki Sea, ka ko e ...

Sea K miti Kakato: Fakafofonga N pele ...

Lord Tu'ilakepa: M 1 e ma'u taimi 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Vava'u Fika 1, 'osi pea ...

Lord Tu'i' fitu: M 1 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: Ha'apai ...

Lord Tu'i' fitu: Ki'i toe hoko atu ai p 'anai ko e 'osi p eni ia 'oku 'osi 'aupito 'a e ki'i me'a ko nau tokanga ki he mo'ui lelei. Ko hono 'uluaki p 'o'ona Sea 'a e lao ko eni, 'oku tau'at ina p foki e ng ue 'a e Pule'anga mo 'ene ngaahi tu'utu'uni pea 'oku fakalao pe ia. 'Oku ou tokanga au ki he 'ulung anga fakaetangata he'ene tau'at ina ki he'ene totonu 'iate ia p hono sino 'i he *human nature*. Na'a tau t langa'i e me'a ni 'i he tute pea tau hingaki mei ha tafa'aki 'e taha kae fulut m kia e kakai 'i he'enua fie ma'u fakafo'ituitui. 'Oku ou tokanga au ki ai 'e Sea.

Pea ko hono ua p , na'e fai e fili Palesiteni he liliu ko eni 'a Siaina, 'osi e ta'u 'e fitu ko eni kuo 'osi. Ko e h atu ko hang p ko 'etau fili Pal mia na'e fai, 'o ta'alo atu e Palesiteni Siaina ki he ki'i motu'a 'oku si'i tokotokoto p he ve'e hala pea hiki nima mai e motu'a, malimali mai pea peh mai, fakamon 'ia atu ki ho'o fili kanititeiti, 'oku ou tui, falala ko koe 'oku tonu ke ke hoko ko e taki, 'osi e fili Sea, ma'u he tokotaha ko eni ko e taki ia 'o Siaina. Ko e liliu'anga ia 'o Siaina he 'aho ni he taki ko eni. Pea ko 'ene ha'u ko 'o lulululu mo e ki'i motu'a 'oku kei tokotokoto p he ve'e hala, ke fiefia 'eku hoko ko e taki 'o e Siaina, kalokalo e motu'a ia, talaange 'e he Palesiteni, lau na'a ke fiefia mo ke fakamon 'ia mai 'anenai 'eku fili ke u ma'u, talaange 'e he ki'i motu'a, me'a p 'e taha te u tau'at ina ai, kapau te ke fakasi'isi'i e tukuhau pea ke to'o 'a e tukuhau ko 'uhinga ia 'eku tokoto he hala Pule'anga ni.

Sea ka 'oku ou tokanga peh ki he anga e ngaahi fokotu'utu'u 'oku hanga ki ai 'a e fonua ni pea ko muli, mea'i pe ia 'e he Feitu'u na, 'oku ou fa'a lele au ki 'Aositel lia 'ou 'alu au ki he *fish and chips*, ko 'eku fe'unga pe ia 'o'oku. Feitu'u na ia Sea mahalo 'oku ke me'a koe ki he *Hilton* ki he *stake*, 'e, h fanga p ho Fale Sea, te ta tangikal l ua p , pa'anga 'e 17 au, te ke l vai koe, kehekehe pe ia, ko e ongo tangikal ka 'oku mahu'inga ange e l vai ia ka 'oku ta tangikal l ua p . 'Oku ou tokanga atu ki he fonua mo e anga e fakatokanga me'a 'o e fatufatu 'a e Pule'anga ki he tauhi hono kakai, telia na'a tau 'ave e kakai hang ko e kole 'a e motu'a 'e taha ki he motu'a ni, Tu'i fitu, pea 'omai ha ki'i kongá 'api ke u nofo ai, 'i he lea mai e motu'a 'e taha ia, kuo toe p 'a e feo ia 'i hono tofi'a. Ko 'eku manavasi'i na'a tau fa'u e ngaahi ' me'a ni pea nofo e, *black and white* e lao ...

<009>

Taimi: 1150 – 1200

Lord Tu'i' fitu: .... 'i he ngaahi fu'u fale 'oku 'ikai ke leá, kae nofo e kakaí he loto feó mo e fanga iká.

Sea ko u faka'osi atu p me'a ko ení fekau'aki pea mo e pa'anga 'oku t naki tukuhau ki ai ha fonua. Ko u fa'a lava atu foki ki he ngaahi fakataha fakam mani lahi. 'Oku lava leva ke fakamata 'a e pa'anga ha fonua ke tokanga'i hono kakaí, 'ene fetafe'aki holo he *mainstream*. Hang p ko e tokoni mai 'a e ngaahi pule'anga lalahi mei mulí ke kake'i e ngaahi fonua langalanga haké hang ko tautolú. Mou tokanga. Kapau 'e hanga 'e he Pule'anga, ko 'eku ki'i fokotu'u vaivai p eni p 'e tali, kae toki fai e tu'utu'uni ia 'a e Fale ni ki he p loti fekau'aki mo e tuté. Kapau 'e to'o ha fanga ki'i pa'anga he pa'anga t naki ko eni he ngaahi me'a 'oku hu'u ke kovi, fekau'aki mo e mo'ui 'a e kakaí. 'Ave ha s niti ki he Potung ue Mo'ui ke fai'aki e polokalama pea to e vave ai 'enau talitali kakai 'enau *customer*. He ko u fanongo au kapau 'e 'alu ha taha 'o talatala ki falemahaki, 'oku pau ke li'aki kotoa 'ene ng ue 'ana he fo'i 'aho 'e taha pea toki 'alu ia 'o talatala mahaki he fo'i 'aho kakato 'e taha. Fanga ki'i pa'anga peh Minisit Pa'anga, ko u feinga atu ko ia ki ai ka 'oku ke fakatekinikale koe, sai p 'oku 'ave s niti mo e me'a.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ko e ki'i fakatonutonu atu p ki he 'Eiki N pele. Mahalo ko e me'a ia he taimi ko . Ko e taimi ni ia Sea 'oku 'ikai ke peh , 'oku vave 'aupito p . M l Sea.

Fokotu'u ke vahevahe 'inasi he tuté ki he mo'ui lelei kakai

Lord Tu'i' fitu: Sea, mo'oni e 'Eiki Minisit . K taki 'oku 'ikai ko ha motu'a Toket au. Nau 'alu p au ia 'o, ko u fakatokanga'i 'e au ia ko 'eku fa'a 'alu ko ia 'o fai e lotu he talitali kakaí, na'e fu'u lahi e kakaí. Pea ko hono uá leva Sea. Kapau 'e fakamovete'i e pa'anga ko eni 'oku t naki he tukuhau, ke tau sio ki he, hoo kake'i e mo'ui lelei, 'o to'o ai ha ki'i s niti, 'o 'ave ki he kau toutai ko ia 'i tahí, he na'e fakaavaava 'e he Pule'anga, 'a e poate toutai ke fakam nava'i 'a e kakaí ka nau lava 'o toutai mai pea ma'ama'a ai e ika kae lava ke afe kakaí. He ko e kakai 'o tautolu ia neongo e sipi mo e me'a, kae 'ikai to'o 'a e fakakaukau ia mei he ika mo e h e me'a 'i tahí. Kapau 'e pou pou ke to'o e fanga ki'i silini ko ení 'o vahevahe, to e langa'i hake kau toutai ke nau toutai mai 'a e ika 'o tahí kae holoki 'a e mamafa e iká, ko u tui kau ia he me'a 'e lelei ke na lele tatau fakataha p mo e sipí kae lava ki'i tuku e sipí h . Fakamolemole p Minisit Mo'ui, ka 'oku t mate ange 'a e *iron* ia 'o tahí he sipi ko 'oku tau kaí. Pea lava ai Sea ha ki'i s niti he ngaahi vahevahe ko iá ke ma'u ai ha

‘a isi poloka mo e fa’a hanu e ongo fakafofonga ko eni hono toutai mai e iká, ka ‘oku tau ia he fu’u uafu ‘ikai ke ‘i ai ha vaka ke lele ‘o ‘omai ha ika. ‘Ai e fanga ki’i silini peh ‘o vahevahe kae ma’u ai e mo’ui lelei hotau kakaí. Ko ia p Sea m l . P loti moutolu ke paasi e fo’i me’á.

Sea K miti Kakato: M l . Me’a mai e ‘Eiki Fakafofonga N pele ‘o Ha’apaí.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki e k mití. Sea ko e ki’i taimi si’i p ke, mahino e feme’a’aki ia fekau’aki mo e tu’utu’uni ni pea ‘oku ou tui au kuo mahino ka ko ‘eku ki’i lave p ‘a’aku ki he tuku’au mai ko eni, hang ko e me’a ko eni na’e ‘uhinga ai, hang p ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisit . Tu’utu’uni eni ia ‘oku lolotonga ng ue pea ‘oku lolotonga fai e t naki, ‘a e to’o e, ‘a ia ‘oku tau peh p ko e mahu’inga e sipí he taimi ni ‘oku lolotonga to’o e tute ia ko eni mei aí. Pea hang p ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisit , ‘e mahino p ko e mahalo ko e ‘esitimetí ko eni p ko e patisetí ‘o e ta’u ni ‘e to e feinga ke fakah mai ai e. Ka ‘oku ou tui na’e ‘uhinga peh p kole ‘a e ‘Eiki N pele he alea’i ko eni e patisetí he ta’u kuo ‘osí. Ko e ki’i, ‘ange p ha faingam lie ka ‘oku tau tui ‘e fai p taumu’a ‘a e Pule’anga ke teke ko eni e mo’ui leleí, ‘a eni ko eni ko ne to e fai hono alea’i ‘e he, ka ‘oku ou pou pou p au ke tali mu’a eni ke tau lele lele atu p he fo’i , talu e kamata mai e tu’utu’uni ko eni. Kae hang p ko e feme’a’aki ‘a e Hou’eikí, ko u tui ‘oku tau tui k toa tautolu ki ai ki he me’a, hang ko e ‘ fakamalanga ko eni feme’a’aki mo e mo’ui leleí.

Tokanga ke mahino holoki tute ngaahi koloa fakatupu mo’ui lelei

Ka ko e me’a ‘oku ou tokanga ki aí Sea, ko u tui p au ko e ‘ nga’unu fakam mani lahi eni ia ‘a e hiki ko eni e ngaahi tute mo e ngaahi tukuhau ‘a e pule’anga ki he ngaahi me’a ko ‘oku ‘ikai, ki he mo’ui leleí. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui ki heni Sea. Ko u tui, he ‘oku ou tui, tuku kehe ange mahalo e taimi l loa, na’a lele l loa atu e ngaahi me’a ni pea toki mahino, ‘e tuku e ma’u me’atokoni ‘a e kakaí mei he sipí ‘i he hiki ko eni ‘a e tukuhaú. Ko u tui ko e to e t naki atu p ka he ‘ikai tuku ia. Hang ko eni ko e lave’i ‘e he motu’a ni ia hang ko e ‘olokaholó mo e tapaká. Tukukehe ka ‘i ai ha fika ange ‘e taha, ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au ia p ‘oku ‘i ai ha holo ‘i he ma’u ko eni ‘o e tapaká mo e ma’u ‘o e kava m lohi, ko e ‘uhinga ko e hiki hake ‘a e tukuhaú mo e tute ki aí. Ko u lave’i ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga, ko e ‘uhinga p ia ‘oku toki tuku ai ‘a e kakai ‘e ni’ihi ‘i Tonga ni, ko e, hono ngaahi kaung me’a mo e kakai p ko u lave’i. Ko hono toki tuku e ma’u tapaká ia mo e ‘olokaholó hono leleaki’i atu m l e mo’ui ki falemahaki Sea, ‘a ia ‘oku toki, ‘uhinga ai, na’e ‘ikai ke ‘uhinga ‘ene tuku ‘ana ia ko e mamafa. ‘E palopalema p f mili ia ka ‘e feinga’i p puha sikaleí ia, ‘a ia ‘oku mea’i p ‘e he hou’eikí mo e, ngaahi me’a peh . ‘UHINGA e taha ko e, fu’u ilifia ‘aupito p he ngaahi hoá he kuo tuli, mama tapaka kitu’a he, tautefito ki he taimi momokó mo e me’a peh , pea fakakaukau ai p motu’a ia ko iá ke tuku ‘a e ma’u tapaká. ‘A ia ko e, ko e ngaahi ‘uhinga kehekehe Sea.

Pea ko e me’a ‘e taha nau ‘osi talanoa p ki he Minisit ko eni T naki Tukuhaú, fekau’aki , ‘a ia ko e feinga’i foki ke hiki e ngaahi tukuhau ki he ngaahi me’a ko ia ‘oku kovi ki he mo’uí kae to’o p ko e fakasi’isi’i e ngaahi tukuhau ki he ngaahi me’a ko ia ‘oku lelei ki he mo’uí. Pea na’a ku fehu’ia p eni ki he ‘Eiki Minisit pea ma talanoa p ki ai ka ‘oku ou tui p ‘oku tonu to e fakalelei’i ange ‘e he Pule’anga he ‘oku tau pou pou k toa ki ai ki he ngaahi me’a ko ia ‘oku fie ma’u ki he mo’ui leleí. ‘UHINGA ko e kamata mai ko eni, tau peh , fakat t ko eni ki he *fruit*. Na’e to’o ko eni e ngaahi tute p ko e h fua e ngaahi tukuhau fekau’aki mo iá, Sea, ‘oku kei tu’u tatau p milemila ‘ pele ia p ko e ki’i milemila peá, ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u mahino ia ‘oku holoki e ngaahi me’a ko eni. ‘A ia ‘oku mahino leva ia ‘oku ‘i ai e tafa’aki ia

‘oku ‘alu ki ai ‘a e ngaahi pa’anga ia ko ení, ‘a ia ko kinautolu ko ia ‘oku nau h mai e, pea nau fai p talanoa ki ai pea ko e, ko ‘eku ‘uhinga p ‘eku ‘o hake ‘e au e ngaahi me’a ko ení ke to e fakakaukau ki ai e pule’angá. Ka ‘oku to’o ha ngaahi tukuhau mei ha ngaahi me’a, ‘uhingá ko e mo’ui leleí pea to e fai ange, hang ko ení p ko e fakah e ‘ me’a ko ia ki he va’a fakafuofuá p ko e h , ke lava ‘o mahino ‘oku to’o e pa’anga h mai ko ení mei he pule’angá ‘o ‘alu ki he kakaí kae ‘oua ‘e mahino ia ‘oku holoki h , hang ko ia na’a ku lave ki aí. Mahino ‘oku to’o e ngaahi me’a ko eni mei he *fruit* mo e me’a, ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘asi ia ke ‘asi mai ki he kakaí ke tau peh kuo to’o e ngaahi me’a ko ení, kuo hiki hake mei he fo’i ‘ pele ‘e 5 ‘o fo’i ‘ pele ‘e 8 p fiha kae pa’anga ‘e 5. ‘Oku kei tu’uma’u p ia ‘i he me’á. Ka ko ‘eku fokotu’u hake p au e ngaahi me’a ko ia ka ‘oku ou tui ‘oku mahino eni Sea pea ‘oku poini’i atu p ke mahino p hang ko e me’a ko ia ‘a e ‘Eiki Pal miá. Ko e taumu’a ng ue eni ia ‘a e Pule’angá ke hiki e ngaahi me’a ko ení pea ‘oku, ngaahi me’a fakam mani lahi p ia fekau’aki mo e ‘ikai ke sai ki he mo’ui ‘a e kakaí. Ka tau ki’i, he ko eni ko kuo me’a mai e ‘Eiki Minisit ‘e to e fakah mai p , fakah mai e ‘ tute ia ko ení ke to e fakafoki e ‘ me’a ko ení p ko e to e hiki ‘o lahi ange ‘i Sune p mahalo he alea’i e patiseti e ta’u ni. Ko ia p ki’i pou pou Sea mo e fokotu’u atu.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki. Sea ko e pou pou atu ki he lao ko eni kuo fokotu’u ‘e he ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga fekau’aki pea mo e tute ‘o e ngaahi koloa ki he mo’ui leleí. Pea ko u pou pou atu ai ki he fokotu’u na’e fakahoko ‘e he ‘Eiki Pal mia. Ko e me’a p ‘oku ou sio au ki aí ‘Eiki Sea, fekau’aki pea mo e me’a ko ia ne me’a ki ai e hou’eiki Ha’apai, ‘a e hiki ‘etau tuté ‘oku ‘ikai ke ta’ofi. Pea kapau ‘oku mahu’inga kia kitautolu e mo’ui leleí, pea ta’ofi e koloa ia ko ia ‘oku ‘e ‘omai ia. Ko u tui ko e kongia ia, tau peh ki he tapaká. Ko e fale’i ko eni ‘oku ‘omi ...

Lord Nuku: Sea, ko e fakatonutonu atu p Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu atu ki he me’a ko eni ‘a e Fakafofongá. ‘Oku ‘ikai ke hiki, ‘oku holoki. Ko ‘eku fakatonutonu atu ia Sea koe’uhi fekau’aki pea mo e lao ko ení Sea.

Veivosa Taka: M 1 Sea. Sea ko e kongia p ‘oku ou ‘oatu ai Sea kapau te u m 1 1 p kae toki hoko atu ‘anai, fekau’aki pea mo e mo’ui leleí. ‘Oku ‘i ai e me’akai mo’ui lelei Sea ‘oku ta’ofi ia ‘e he Pule’angá hang ko e mokohunú. Kuo ‘osi ma’u ‘a e fakamatala falala’anga ia mei he kau toket ko e kau eni he me’akai mo’ui lelei ki Ha’apai.

Lord Nuku: Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu mai.

Lord Nuku: Fakatonutonu p Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha mokohunu ia heni mo e...

Veivosa Taka: ‘Ikai ko e ‘uhinga p au ki he *food security* Sea. Ko e hang p ha ki’i metafoa ki he, ke tau ki’i sio ki ai. Pea ko u tui Sea ko e ngaahi me’a ia ‘oku ou kole atu mo pou pou ki he fokotu’u ko eni na’e ‘o hake ‘e he Pal mia. Kapau ‘e ta’ofi ia, ha fo’i ta’u ‘e taha kae fakah mai ki he k inga Ha’apai ke teuteu ki he *feed* e ngaahi me’a ko ení, Sea ko u kole atu ke faka’at e n peseti ‘e 1 ke ‘ave ki Ha’apai ke nau fakaivia kinautolu ke nau fai e ngaahi ng ue ko ení. He ko e ‘uhinga Sea ko e kongia...

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e ki'i pou pou ki he me'a 'a e Fakafofonga. Ko e mokohunu ia 'oku ta'ofi p hono fakakom sialé. Ko e kai ia 'a e f mili 'oku kei ngofua p ia 'oku 'ikai ke tapu ia, ke ke mea'i. 'Oku ngofua p hono ..

Sea K miti Kakato: Kei ngofua p f lomú mo e ngaahi me'a peh .

Lord Tu'ilakepa: Ka ko e tapu e fakakom sialé.

Veivosa Taka: Sea 'oku ou fakam l p ki he tokouá he tokoní, ka ko e anga 'eku fakat t ki he me'a 'oku 'omai ke tau, fakangofua ke tau ma'u me'atokoni mei ai, ka 'oku fie ma'u foki ia ke 'ai 'o fakam moa, *store* he ngaahi 'apí, ke lava ke nau ma'u me'atokoni mei ai he 'oku 'alot maki. He 'oku ke 'ilo 'a Ha'apai 'oku lavea ngofua he me'a ko e matangi. Pea 'oku ou tui Sea ko e konga ia 'oku lave atu ai 'a e kole pea mo e pou pou fekau'aki pea mo ia. Ko 'eku fakat t eni Sea ki he tokoni ki he me'a 'oku ui ko e sone fakataputapui. 'Oku hanga 'e he Pule'angá he ki'i, he sosaieti sivilé 'o fokotu'u e me'a ko ení 'i Ha'apai. Pea 'osi ko ia pea 'oku nau to e hanga leva 'e nautolu 'o ma'u mo e ngaahi tokoni, tau peh 'oku ta'ofi e ki'i ' lia ko kae 'omai ha pa'anga ia ke fai'aki ha ng ue makehe ko e t lo'akau ke fakatau atu ia ke ma'u ai e mo'ui 'a e k inga ko ia 'oku ou fakahokó. Pea 'oku ou tui ko e fa'ahinga fakakaukau eni pea mo e fa'ahinga taumu'a ng ue eni 'a e 'Eiki Pal mia pea 'oku fai e pou pou ki ai ka 'oku ou kole atu Sea ke tau tali mu'a 'a e fokotu'u ia ko 'a e 'Eiki Minisit , kae toki 'omai e lao ia ko ke hiki e ngaahi me'a ko , sipí mo e me'á.

Lord Tu'ilakepa: Kole mu'a ke tau m l l mu'a he 'e lahi e ngaahi me'a 'e fai ai e fema'akí. Pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga 'a e mokohunú ia mo e t lo'akau he me'a ko eni na'e fai ki ai 'etau feme'a'akí. Ko e 'uhinga ka tau toki foki mai 'anai ke fakam 'opo'opo e me'a ko eni 'oku tuté mo ta'etuté Sea. P seti p 'e 15 mo e'ikai tuté. 'osi.

Sea K miti Kakato: M l .

Veivosa Taka: Sea, te u toki hoko atu p 'anai?

Sea K miti Kakato: 'Io, ko u tui p mahalo 'oku, na kuo mou 'osi laum lie lelei heni ka tau hoko atu ki he tute 'ekisia 'anai ka tau p loti.

Lord Nuku: Ko e, nau kole atu p , ko 'eku kole p na'e 'ai p ke 'ai 'eku ki'i fehu'i p ki he me'á tu'o taha kapau 'oku..

Sea K miti Kakato: Sai, tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea: Hou'eiki, m l 'aupito e feme'a'akí. Manatu'i ko e K miti Pa'anga he 12, 'io 'oku 'i ai e k miti, fai e fakataha he 12. Ka tau toki hoko atu he 2 ho'at . M l .

(Na'e ki'i m l lo heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1400-1410

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Tu'ivakan*)

‘Eiki Sea: Tapu mo e ‘Eiki Pal miá kae ‘uma’ e Hou’eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he, fakatapu foki ki he Hou’eiki Fakafofonga N pele e fonuá pea peh ki he Fakafofonga Kakaí. M l mu’a homou laum lie lelei ki he ho’atá ni. Ko e kole atu p mu’a Hou’eiki ko ‘etau, ko e lao fakaangaanga na’e toki, kuo ‘osi ‘omai e tohi mei he Pule’angá ka ko e lao fika nima fakaangaanga fika nima. Ko e kole p ki he Kalaké ke lau mai mu’a ia pea ‘osi pea tuku hifo ki he K miti Kakató.

‘Eiki Pal mia: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Pal mia me’a mai.

Kole ke toloi e Fale Alea he fakataha fakalele ‘e he Pule’anga

‘Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu’u na Sea kae ‘uma’ e toenga ‘o e Hou’eiki. Sea ko e ki’i fakahoha’asi p Feitu’u na kae ‘uma’ e Hou’eiki ‘o e Fale ni. ‘Oku fai foki ‘a e fakataha ‘apongipongi ko e fakataha ko ení fakataha mahu’inga eni. Pea ‘oku, ‘e mo’ua ki ai ‘a e motu’á ni ‘i he, mo e kau Minisit . Toki fakaava e me’á ia ‘i he ...

‘Eiki Sea: Ki’i me’a mai ke lahi ‘Eiki Pal mia. Ko e h e fakataha ?

‘Eiki Pal mia: Ko e fakataha ‘apongipongi ko eni mei, ‘oku fai mai foki ki Tonga ni ‘oku *host* ‘e Tonga ni ‘a e fakataha ko iá pea ‘oku ‘i heni ‘a e fakafofonga mei he Pule’anga *Sweden*. Pea ko e anga ko ‘eku vakai ki he mahu’inga ‘a e fakataha ko eni ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ka ku, ‘e mo’ua ‘a e motu’á ni mo e kau Minisit ‘e, 10 ‘apongipongi. Ka ko e kole atu p pe ko e, p lava ke ai ha fakakaukau ‘a e Fale ni ke tau toki fakataha houa efiafi kae tukuange ke mau ‘at ki he...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Pal mia ‘a ia ko e huufi ‘a e fale ko eni, ‘uhinga ki aí ?

‘Eiki Pal mia: ‘Ikai ! Ko e fakataha.

‘Eiki Sea: Fakataha.

‘Eiki Pal mia: Fakataha ‘a e kau Minisit .

‘Eiki Sea: *Oh ok !*

‘Eiki Pal mia: ‘A e Pasifikí.

‘Eiki Sea: Sai p ia koe’uhí ka tau, kapau e lau ko ia he ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ‘etau fakataha ko moutolu ‘oku mahu’inga ke mou ‘i heni ke fai ‘a e ngaahi fehu’í ‘oku mou me’a heni. Koe’uhí kapau ‘e, sai p kae toki tu’utu’uni atu p he’etau tutuku ‘anai.

‘Eiki Pal mia: Sai m l .

‘Eiki Sea: Kalake.

Lao Fakaangaanga fika 5/2016

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamo’oni 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Fakamo’oni vahe 15.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tongá he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o peh :

‘Uluaki, Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. Kupu si’i ‘uluaki. ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Fakamo’oni 2016.

‘Eiki Sea: Ko ia ke loto ke tau tali hono lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamo’oni 2016 k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a S misi Kioa Lafu Sika, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 13.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a S miu Kuita Vaipulu, ‘ikai ke loto ki ai e toko taha.

‘Eiki Sea: Lau tu’o ua.

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Fakamo’oni 2016.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Fakamo’oni vahe 15.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o peh :

‘Uluaki, Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. Kupu si’i ‘uluaki. ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Fakamo’oni 2016.

Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 5/2016 ki he K miti Kakató

‘Eiki Sea: Kole Fakafofonga Vava’u fika 15 ke tukuhifo ki he K miti Kakató pea ko ia ‘e ia ki he K miti Kakató pea ‘i he’ene peh tau liliu ‘o **K miti Kakato.**

(Na’e liliu ‘o K miti Kakato.)

Sea K miti Kakato: Hou’eiki hoko atu p ‘etau f me’a’aki ‘i he tu’utu’uni fika tolú. Ko e ‘Eiki N pele Fakafofonga mei ‘Euá na’e faka’osi mai ko eni ‘etau f me’a’aki ‘aneho’at . ‘At p ke mou fakama’ama’a.

Tu’utu’uni fika 3/2016

Lord Nuku: Tapu p pea mo e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ e Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakató. ‘Eiki Sea ko e tu’unga ko ‘a e laó ia ki he fakakaukau ‘a e motu’á ni ia ‘Eiki Sea ‘oku fakafiem lie p ki he motu’á ni ia ‘a e ‘ t pile ko eni ‘oku ‘omai ko he laó Sea. Pea

‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni heni ‘oku ne hanga ‘o fakamatala’i mai hang ko e kongā tolú, f , nima, ono, fitu, valu, hiva, 10, 11, 12 pea mo e 13. Ko e ‘ me’a k toa ko iá ko e, ‘oku tamate’i ‘a e ‘ ngaahi kongā ia ‘o e tuté. Pea ko e a’u mai ko eni ko ki he kongā ko eni ko ki he 15, 14, 15, 16, 17 ‘oku h loki e tuté mei he p seti ‘e nima ki he ta’etute ‘i he 15 ‘o fakatatau ki he t pile ko ena ‘i lalo.

Ko e 16 ko e me’a tatau p Sea ‘oku h loki mei he p seti ‘e 20 ki he ta’etute. 17 ‘a ia ‘oku to’o e p seti ‘e 20 kae holo hifo ki he 15 ‘o fakatatau p ia ki he h loki p ia Sea ‘i he fakakaukau ‘a e ‘Eiki Minisit . ‘A ia ‘oku tui foki ko e fakakaukau ko eni ‘a e ‘Eiki Minisit ‘oku faingam lie p ‘a e fakapa’anga ia ko ‘a e Pule’angá ‘Eiki Sea. Ko e ki’i me’a p na’e fehu’i ki ai ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea ko e kongā ko hono 18 ‘oku ki’i fihi ki he motu’á ni ko e fetongi e ta’etute ...

<002>

Taimi: 1410-1420

Lord Nuku: ... kae ‘alu ia ki he T pile Tute ‘Ekisiá ki he p seti ‘e 15. Ka ko e feme‘a‘akí foki Sea na’e fai e feme‘a‘akí meimei tautautefito ki he ngaahi, ki he me‘atokoni. Ka ko e me’a ko ‘oku fai ki ai e hoha‘á ‘Eiki Minisit , ke ki’i fakamahino‘i mai p koe‘uhí ko ‘ene to’o ko eni, ‘a ia ko e me’a ko ení ‘oku fekau‘aki p mo e me‘atokoní p ko e ‘alu ia ko ki he tute ‘ekisiá p ko e ‘alu ia ki ha me’a kehe. Ka ko e me’a ‘oku fai ki ai e hoha‘á, koe‘uhí he na’e ta’etute, ka ko ‘ene hiki ko , ‘alu ko ki he t pile tute ko ‘ekisiá pea hiki hake leva ia ‘o p seti ‘e 15. Ka ko e me’a p ‘a ia ko ‘oku ou fie lave‘í, p ‘oku ‘ikai ke mahino‘i he motu‘a ni ‘oku ‘ikai ke ai ha fakamatala fakaikiiki ia he ‘u fiká, he motu‘a ni. Ka koe‘uhí kapau ko e ‘u fika ko ‘oku fakamatala fakaikiiki ia ‘i he tute ‘ekisiá, ko e me’a p ia ‘oku fai ki ai e hoha‘á ‘Eiki Sea. Ke ‘uhi ko ‘ene holo kotoa ko ‘oku holo kotoa e tuté ‘i he ‘u kongā ko ka ko e kongā ko Kupu hono 18 ‘oku *refer* ia ki he tute ‘ekisiá, ka ‘oku hiki ‘aki ia e p seti ‘e 15. Ke ki’i fakama‘ala‘ala mai p ia ‘Eiki Minisit ‘uhí ko e ‘uhinga p ia ‘oku fai ki ai e hoha‘á ia koe‘uhí ko e ‘ikai ke lave‘i p ko e h e ‘u ‘aitemí. Pea kapau te ke fakamahino mai p he Feitu‘u na ke toki alea‘i ia he tute ‘ekisiá pea fakama‘ala‘ala mai p ia pea ‘osi pe ia pea u toki pou pou atu he laó Sea. M 1 .

‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H Mai: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou‘eiki e K miti Kakató. ‘Eiki Sea hang p ko ia ne u lave ki ai ‘ane pongipongi ni, ko e kongā ko ení ‘oku mei nofo taha p ki he me’a tokoní mo e vesitapolo pea mo e kakano‘i manu pea ka to e ai leva ha kongā ‘oku *refer* mei ai ki he tute, ki he lao hokó p ko e tute ‘ekisiá, ‘a ia ko e founga ‘e 2 foki ia ‘a ia ‘oku fai‘aki ko ‘a e tukuhaú, t naki pa‘anga ‘i uafú, ‘a ia ko e tute anga mahení, p ko hono hilifaki hangatonú, p ko e tute ‘ekisiá. Ko e ‘ekisiá Sea ‘oku, ko e tolonga mai p mei he taimi ko ‘o e founga ng ue na’e ng ue‘aki he kau Pilit niá hotau fonuá ni. Ka na’e meimei nofo p ia ke ng ue‘aki ki he huhu‘a‘i *liquid* p ko e huhu‘a hang ko e kava m lohi, ko e inu ko e tapaká ko e tisolo mo e penisini. Ka ‘i he taimi ni ia Sea, ka ai p , ‘oku lava p ‘o feng ue‘aki ‘o to’o mei he t pile ko ení pea fakatonutonu ki h ... ka ai ha me’a ‘oku ‘ikai ke ... ‘oku t mei he t pile ko ení Sea, ‘oku kau ia ‘i he lao ko hoko maí ke tute ‘ekisiá. M 1 . Ka ‘oku ou fokotu‘u atu ai p ke mou loto lelei kae tali e ki’i fakatonutonu ng ue ko ení.

Lord Nuku: Sea, kuo u fakam l ki he ‘Eiki Minisit Sea, kae fai p falala, fai e falala ki he ‘Eiki Minisit Sea ko e fo‘i fehikitaki ko ení ‘oku hang p ko e ngaahi t pile ko

ki mu'á 'a eni ko 'oku ... ka 'oku fai p falala ki ai mo e... 'uhí ki he taukei ng ue 'oku ne 'i aí. Kae fokotu'u atu Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Fakafofonga 'Eiki N pele mei Niuá me'a mai.

Fokotu'u hilifaki tute ngaahi koloa kovi ki he mo'ui kae faka'atu'i p e kakaí

Lord Fusitu'a: M l 'Eiki Sea. Sea ko e vakai e motu'a ni ko e ngaahi tipeiti ko na'e fai 'anenaí, 'i he vakai 'a e motu'a ni ko e 'uhinga na'e fihi ai 'a e tipeiti 'anenaí ko hono tefito'i makatu'ungá he 'oku 'ikai ke taha p fatongia e Pule'anga. Ko e 'uhinga ia e fihi ko 'anenaí. 'Oku 'i ai e fatongia e Pule'angá ke ne t naki e pa'anga ke fai'aki e fakalele e fonuá, 'oku ai e fatongia e pule'angá ke hilifaki ha tute 'oku faka'atu'i ki he kakaí, pea 'oku to e ai e fatongia e Pule'angá ke teke e mo'ui lelei. Pea ko e 'uhinga ia na'e fihi ai 'anenaí, p 'e malavalava f f kotoa e ngaahi, 'a e ngaahi fatongia ko iá, 'i he founa 'oku palanisi. 'A ia mahalo ko hono solová, ko hono fakahokohoko e ngaahi fatongiá, p ko f 'oku mahu'inga taha 'o fakahokohoko ai ia. Kiate au 'oku mahino e fie ma'u pa'anga ke fakalele faka'aho e fonuá, ko e me'a pau ia. Ka ki he vakai e motu'a ni ko e mo'ui lelei fakalukufua 'a e fonuá ko e nunu'a ia ki he kaha'u l l a atú 'Eiki Sea. Ko ia ko e fokotu'u e motu'a ni kapau 'oku ai ha fika 'e femahino'aki ai 'a e Minisit Pa'anga T naki H Maí mo e Minisit Mo'uí, hilifaki ha tute ki he ngaahi me'atokoni ko 'oku kovi ki he mo'ui lelei, ka 'i ha tu'unga 'oku faka'atu'i pea fakapopototo ki he fonuá. Ko e anga ia e fokotu'u 'Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki Minisit Mo'ui. K taki 'Eiki Minisit Ngoué & Toutaí.

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: Fakatapu ki he Sea e K miti Kakató fakatapu ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakató. Kole p Sea ke mai p ha ki'i faingam lie ke fai ha ki'i pou pou atu ki he, tautautefito ki he me'a ko eni fekau'aki mo e mo'ui lelei hotau kakaí, hang ko na'e 'ohake he 'Eiki N pele. Ko e fekau'aki foki pea mo e vahevahe ko ia fekau'aki pea mo e sipi, 'a ia ko e, tautautefito ki he tapatapa'i kete ko 'o e sipi mo 'ene uesia ko 'a e mo'ui 'a e kakaí. Ka 'oku ou faka'amu p he koe'uhí ko e me'a mahu'inga 'aupito 'aupito eni 'a e tafa'aki ko eni ki he mo'ui lelei 'a e kakaí, 'uhí ke 'oatu mu'a p ha to e ki'i fakamatala p koe'uhí ko e mahu'inga e tafa'aki ko ení. Mahino p ki he Fale ni ko e tu'u ko ia 'etau, 'a e me'atokoní ki he 'etau sipinga mo'uí p ko 'etau founa mo'uí, peh p pea mo hotau anga fakafonuá mo e tukufakaholó. 'Oku hoko 'a e me'atokoní ko e me'a ia 'oku tau ng ue'aki anga maheni p ki hono pukepuke ko ia mo hono fakanaunau'aki 'a 'etau founa mo'uí. Peh p ki hotau anga fakafonuá pea mo e tukufakaholó.

Ka 'i he lea fakapap langí ko 'etau *culture* mo e *tradition revolve around food*. Pea 'i he 'ene peh 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e me'a ko ení he 'oku 'ikai ko e fekau'aki p mo e kakano'i monumanu ko ia ko e sipí, ka 'oku fekau'aki ia, 'oku to e f lahi ange 'ene tu'u ko iá pea toe loloto ange. Ko e kuonga ko ení, koe'uhí 'oku ma'u 'e hotau kakaí 'a e pa'angá, ko e me'a leva 'oku hokó 'oku to e liliu ange 'a 'etau sipinga mo'uí pea 'i he 'ene liliu ko iá 'oku to e m lohi ange ai p hono pukepuke ko ia 'o e me'atokoní 'o ng ue'aki ia ki he 'etau *lifestyle* p ko 'etau founa mo'uí, peh foki ki hono pukepuke ko ia 'o 'etau 'ulungaanga fakafonuá p mo e tukufakaholó foki. Pea 'i he 'ene peh 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua eni, ko e me'a ko ení 'oku loloto ange pea 'oku fie ma'u ia ke fakahoko 'a e ng ue lahi koe'uhí ke lava ke ai ha liliu pea 'oku mahino p heni 'a e me'a ko 'oku fehangahangai ko mo hotau kakaí 'i hotau fonuá. Ko e 'uhinga foki eni ko e tefito'i 'uhinga eni 'oku fakatupunga ai 'a e fakatamaki ko ia fakafonua 'oku hoko ko ia 'i hotau ki'i fonuá. 'A ia ko e *national health*

crisis 'a ia 'oku fakatupu eni 'e he mahaki ko ia 'oku 'ikai ke pipihí 'o uesia ai hotau kakaí 'i he 'aho ni.

Kamata ng ue Pule'anga ki he Lao Me'atokoni

'Oku 'i ai 'a e ng ue 'oku fakahoko 'e he pule'angá, kamata ke, 'e tokoni ki he tafa'aki ko ení, ko e 'uluakí na'e, kuo 'osi paasi 'a e lao ko ia ki he me'atokoní, na'e paasi eni 'i he 2014 'a ia 'oku ui ko e *Food Act* p ko e Lao 'o e Me'atokoní pea 'oku kamata 'a e ng ue ki ai pea 'oku ma'u foki 'a e mafaí 'e he Potung ue ko ení pea 'oku 'i ai pea mo e Kosilio ki he me'atokoní ko honau fakahoko fatongia ke mahino 'oku sivi'i 'a e me'atokoni kotokotoa p pe 'oku ma'u fakalotofonua kotoa p , pe ko e h mei muli ke mahino 'oku 'ikai ke hoko ai ha fakatu'ut maki ki he mo'ui ko ia 'a e kakaí. Pea ko e lao ko iá kuo kamata eni 'a e ng ue'akí pea 'e tokoni lahi 'aupito ia ki he ngaahi me'a ko ení kuo pau ke fai hang ko e fakat t 'aki p kapakapa'i sipi kuo pau p ke ...

<003>

Taimi 1420-1430

'Eiki Minisita Ngoue: ... ng ue 'a e sivi 'a e lahi ko ia 'o e ngako ko ia 'i he me'atokoni ko eni koe'uhí ke lava ke fakapapau'i 'oku 'i ai 'ene fakatu'ut maki ki he mo'ui ko ia hotau kakai. Tukukehe, kapau 'oku hao p ia k koe'uhí p ko 'etau s pinga mo'ui p 'atautolú 'oku tau manako p kitautolu ke ma'u me'atokoni mei ai. Kai kehe, 'e fakahoko 'a e ng ue ki ai pea mo e ngaahi me'atokoni kehekehe p 'oku h mai mei muli ke mahino ko e me'atokoni kotokota p 'oku fakatu'ut maki ia ki he mo'ui 'a e k inga kuo pau ke to'o ia 'oua 'e to e ... ke ta'ofi ia ke 'oua 'e to e h mai ki hotau fonua.

Mahu'inga ke 'oua tau fakafalala he kakano'i manu mei muli

'Oku to e fakahoko foki 'a e ng ue 'a e Potung ue, Potung ue Ngoue, Vaot , Me'atokoni, Vaot pea mo e Toutai ke tokoni ki heni. Koe'uh ko e taumu'a lahi ki he feinga ko ia ke fakasi'isi'i hono h mai mei tu'apule'anga 'a e kakano'i monumanu. Ko e ngaahi polokalama 'oku hoko he taimi ni kuo mou mea'i p kau M mipa 'o e Fale Alea 'oku fakafuofua pea tufa atu ki he ngaahi f mili 'a e fanga ki'i moa iiki pea mo e pato, 'uh ke tauhi 'e he ngaahi f mili. Pea na'e kamata p foki mo e me'a tatau ki hono tufa atu 'a e fanga sipi ki he ngaahi f milí ke tauhi. Pea 'oku to e fakahoko p 'a e ng ue 'oku 'i ai 'a e ng ue lolotonga ko e kole tokoni ke to e lahiange hono 'omai 'a e monumanu ko ia 'a e sipi ki Tonga ni he 'oku fu'u manakoa 'aupito 'aupito 'a e sipi 'i Tonga ni, koe'uhí ke to e tufa atu ki he kakai ke tauhi, pea peh foki pea mo e fanga pulu.

'I he taimi tatau p 'oku 'i ai 'a e polokalama 'oku tokoni mai ai 'a e Pule'anga Siaina ki hono tauhi ko ia 'a e monumanu ko ia ko e puaka, tauhi pea fakatupu mei ai 'a e kasa 'a ia 'oku ng ue'aki ki he feime'atokoni pea 'ikai ke ngata p kae toe ng ue'aki ki he t ko ia 'o e vesitapolo, koe'uhí ke langa hake ai ke ma'u mo'ui mei ai 'a e ngaahi f mili 'a ia ko e me'atokoni fakamo'ui lelei 'aupito 'aupito ia.

Fakalotolahi'i kakai ke ngaue'aki e t ngoue tuifio

Pea 'oku fakahoko foki pea mo e to e founa ng ue fo'ou eni kuo kamata ko e palani ng ue ko ia 'a e Potung ue ki he ta'u 'e nima ko eni ka hoko maí 'oku 'i ai hono fakalotolahi'i 'a e ngaahi f mili ke nau foki ki he faama ko ia 'i honau 'api tukuhau 'o ng ue'aki 'a e ngoue tuifio, koe'uhí he'e lahi heni hono t ko ia 'a e ngaahi ngoue kehekehe pea fakataha h ki ai fakataha pea mo e fanga monumanu, tauhi fakataha, pea 'e lava leva ke ... pea 'ikai ke ngata p ke nau kau ki hono t ko ia 'a e ngaahi ngoue fakakom sialé ki he uta ko ki muli, kae ma'u 'a e me'atokoni lelei 'aupito ko ia ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e f mili kotokotoa p . Pea 'oku tokoni mai 'a e Pule'anga ko ia ko *Thailand* 'a e fakahoko mo 'enau fokotu'u mo 'enau *project* 'i Tufum hina pea 'e tokoni eni mo e ngaahi founa ngoue tuifio kehekehe 'oku nau fakahoko 'a ia 'e fakakau ki ai 'a e fanga monumanu, ngoue kehekehe pea mo e ika foki ki hono faama'i 'a e ika 'i he ngoue'anga tatau p . Pea 'e tokoni eni ke ako mei ai hotau kakai koe'uhí ke tokoni ia ki he tu'unga fakame'atokoni ko hotau fonua.

Tokanga ke fakamamafa'i 'a e toutai loloto

Ko e toutai 'oku langa hake foki 'a e toutai loloto ko e fakamamafa ke langa hake 'a e toutai loloto koe'uhi he ko e tautautefito p ko e tu'u he taimi ni 'oku tu'u lahi 'aupito, lahi faufau 'aupito hono toutai'i ko ia 'o e ngaahi mat fonua, ngaahi kongatahi ko ia he ngaahi mat fonua, pea 'oku 'alu a'u ki he tu'unga 'oku fu'u si'isi'i 'aupito 'a e 'alu p taimi mo e si'isi'i ange 'a e me'a mo'ui ko ia 'oku ma'u mei ai mei hotau ngaahi kongatahi mat fonua. Pea ko ia 'oku ... ko e fakamamafa ki hono toutai'i ko ia 'o e valu mo e ngaahi ika kehekehe 'a ia 'oku ma'u mei he tahi loloto.

Na'e toki fakahoko 'a e fakataha 'a e motu'a ni 'i he uike 'eni 'e ua mei ai ko e kautaha mei muli nau faka'amu ke nau toutai valu 'i he tau ki'i fonua ni, pea na'e fakahoko p kiate kinautolu ko e tu'u he taimi ní 'oku ta'ofi 'a e ngaahi vaka muli kae lava p ke fakangofua ke 'omai honau ngaahi vaka muli, toutai valu 'i Tonga ni k ko e taha me'a 'e fie ma'u koe'uh ko e palopalema ko 'oku hoko fakamo'ui lelei 'oku fehangahangai mo hotau kakai 'e fie ma'u kongatahi 'o e ola ko ia 'o e toutai ke fakahifo 'i Tonga ni pea fakatau atu 'i he totongi ma'ama'a 'aupito pea 'ikai ke toe m 'olunga ange 'i he totongi ko ia 'o e kakano'i moa. 'A ia koe'uh ke tokoni ke lava 'e hotau k inga ke ma'ama'a fe'unga ke lava 'o fakatau, pea ma'u me'atokoni mei ai. Pea lava ke tokoni ia ki hono fakasi'isi'i 'a e h mai ko ia 'o e kakano'i manu mei muli. Pea 'oku loto ki ai 'a e kautaha ko eni pea 'oku fakahoko 'enau ng ue ki ai pea te ne toki hoko atu 'a e alea ko ia.

Pea 'ikai ke ngata ai 'oku fai foki 'a e tokoni ki hono fokotu'u ko ia 'o e ngaahi vakavaka' mei koe'uh ke ne hanga 'o tauhele'i 'a e ika ke faingofua hono toutai'i ko ia 'a e kau toutai p 'atautolu 'i Tonga ni, kae tautautefito eni ki 'Eua, 'oku mea'i p 'e he Fale ni lahi ange 'aupito 'a e kamata ke lahiange 'a e ika ko ia ko e 'atu hono ma'u mai mei hono toutai'i ko ia 'i 'Eua pea 'e fai 'a e ng ue ki ai koe'uh ke to e lele ke to e lahi ange 'a e ma'u mai 'a e ika ko ia ke tokoni ki he ma'u me'atokoni.

Kole ki he ngaahi kolo tu'u matatahi ke 'ai ha'anau kongatahi pule'i makehe

'Ika ngata aík 'oku to e fai foki 'a e ng ue ki hono toe kole ko ia ki he ngaahi k inga ko ia 'i he ngaahi kolo ko ia 'oku tu'u mat tahi ke fokotu'u ko ia 'enau ngaahi kongatahi pule'i makehe. Koe'uh ke lava 'o to e fakafoki 'a e ngaahi kongatahi ko eni ke to e mahu ange pea to e mo'ui leleiange 'a e ngaahi me'a mo'ui ko ia 'i tahi hang ko e ngaahi hakau pea

fakatupu 'o to e lahi ange 'a e me'a mo'ui ko ia 'oku tupu ko ia 'i he ngaahi konga tahi ko eni, koe'uh ke ma'u me'atokoni mei ai pea ma'u mei ai 'a e pa'anga ke tokoni ki he ngaahi f mili kotokotoa. Pea 'ikai ke ngata a' k 'oku to e hoko atu p foki mo to e feinga ke fakalalakala ange 'a hono faama'i ko ia 'o e me'a mo'ui ko ia mei tahi, kalasi kehekehe p me'a mo'ui ko ia mei tahi koe'uh ke tokoni ki he tu'unga fakama'u me'atokoni ko ia 'a e fonua.

Ko ia 'e Sea ko e ki'i fakamatala p eni 'oku tuku atu, k ko hono mo'oní he 'ikai ke lava p ke fakahoko p 'e he potung ue mo e ki'i tokosi'i, kuo pau p 'oku 'i ai 'a e faka'amu lahi ke tau tu'u fakataha kau M mipa 'o e Fale Alea ke tau fetokoni 'aki ki hono langa hake 'a e ngaahi polokalama ko eni ke tokoni ki hotau kakai koe'uh ke 'alu 'a e tu'unga fakamo'ui lelei ki ha tu'unga 'oku to e leleiang. M l 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: M l , me'a mai Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: M l Sea. Tapu mo e Sea 'o e K miti Kakato, pea tapu ki he Minisit Pule

kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit , Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau N pele, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

'E Sea 'oku ou pou pou au ki he lao ko eni. Pea 'oku ou loto au ke paasi, kau 'oatu p mu'a e fanga ki'i fakakaukau ko eni ko e kapikapi p ki he tefito'i fakakaukau na'a 'i ai p hano 'aonga, he ko hono mo'oní ko e lao ko eni ko 'etau feinga ke mo'ui lelei ko 'a e kakai 'o e fonua. Pea 'oku mea'i p 'e he Hou'eiki, ko e me'atokoni ko 'oku tau ma'u, ko ia ia 'oku fa'u'aki hotau toto, h fanga he Fakatapu. Pea 'oku tu'uaki 'e he Potung ue Akó 'a e ngaahi lautohi 'a e kai palanisi...

Lord Tu'i' fitu: Sea kau ki'i fakatonutonu 'a e Fakafofonga.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu mei he Fakafofonga N pele Vava'u.

Lord Tu'i' fitu: Fakafofonga fakamolemole ko e lao ko eni 'oku 'ikai ko e mo'ui lelei, ko e 'ai ki he t naki pa'anga 'a e Pule'anga, tukuhau, m l .

Penisimani Fifita: M l , k ko 'eku sio hifo ki ai ko e t naki pa'anga p mo e 'ai ke tau mo'ui lelei 'i he ... 'io ko ia. K 'oku tu'uaki 'e he Potung ue Ako mo e lautohi 'a e kai palanisi, ke palanisi 'a e *protein*, *vitamin*, mo e *carbohydrate*, pea tau ma'u 'a e mo'ui lelei. Na'e 'i ai 'a e feme'a'aki 'anenai ke peh ne to'o 'a e tuté mei he fo'i'akau ...

Lord Vaea: Sea ke u ki'i fehu'i ange ...

Sea K miti Kakato: Ko e kole fehu'i mei he Fakafofonga N pele fika l 'o Tongatapu.

Lord Vaea: K taki Sea ke ki'i faka-tonga'i mai 'a e fo'i lea ko e *carbohydrate*, Sea.

Sea K miti Kakato: *Carbohydrate*, Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: M l , mea'i p ia 'e he Hou'eiki, mahalo ko e ki'i tesitesi p . Ma'u ia mei he ivi ko 'oku tau ma'u he'etau me'atokoni, ko 'etau talo ko 'etau 'ufi mo e ' me'a ko ia.

Sea K miti Kakato: Ngaahi me'a peh ?

Penisimani Fifita: 'Oku ne hanga 'o fakam fana'i hotau sino he'etau ma'u 'a e me'a ko ia.

Sea K miti Kakato: Sai ke tau 'ilo.

Penisimani Fifita: Ko ia. Pea na'e 'i ai 'a e feme'a'aki 'anenai 'a e Hou'eiki ki hono to'o 'a e tuté mei he fua'i'akau, *fruit*, pea 'oku 'ikai ke mahino mai 'oku mo'oni 'aupito 'a e laú ia 'oku 'ikai ke mahino ia kuo to'o 'a e tuté ia kae kei tatau p ...

<005>

Taimi: 1430 -1440

Penisimani Fifita : ...'ae ki'i pa'anga e 5 ko he taimi ko , mo e fo'i 'apele ko he taimi ni. 'Oku ou fokotu'u atu 'eau ia ki he Pule'angá, ke 'ave e *fruit* ia ki he *competent authority*, ke nau pule'i, koe'uh ke vakai ki ai, ki he anga ko eni, ko e fakataú ko e pa'anga e 5, 'oku mo'oni 'a e me'a ia 'a e 'Eiki N pele ko mei Ha'apaí, totonu ke 8 e fo'i 'apelé ia, ka ko e ki'i fo'i'apele p eni ia 'e 5 pe 6, 'oku kei ma'ú. Pea hang ko e me'a ko eni 'a e Minisit Ngoué, 'oku 'i ai e Kosilio Fakafonua ki he Me'atokoní. Mahalo 'oku mou mea'i p , Hou'eiki, ko e ngaahi 'aho kuohilí, na'e fakah mai na'e 'i ai e si'i f nau na'a nau mo'ut makia, pea na'e tukuaki'i 'a e vesitapoló, ko e peh tokua 'oku te'eki ai ke fana. Na'e 'ikai ke fana fakalelei. K 'oku ou tui koe fokotu'u ko eni e kosilio fakafonua, feng ue'aki lelei mo e va'a 'i falemahaki ki he me'atokoní, pea lava ke tau ma'u ha mo'ui lelei 'i he me'atokoní.

Sea, hang ko 'eku laú, ko e ki'i kapikapi p eni ia ke tokoni atu ki he tefito'i fakakaukaú, pea 'oku tu'uaki 'e he Potung ue 'a e kai e nimá, pea mo e, ko e *Food Act*. Pea 'oku ou tui ko e k toa k toa e ' me'a ko iá, 'e tokoni k toa p ia ki he'etau feme'a'aki ko eni 'a e Falé, ki he'etau me'atokoní, ke tau ma'u ha me'atokoni 'oku lelei, pea tuku atu 'etau ' me'atokoní. Hang ko eni ko 'etau ma'u e sipí. 'Oku 'i ai e ngaahi kongá e sipí, ko e alanga, mo e, h fanga he fakatapú, mo e ngaahi al me'a ko iá. 'Oku ma'u ai e me'atokoni lelei, ka 'oku 'ikai ko e kapakapá p . Ko ia p , Sea, e fie tokoni 'oku fai atú, m l .

P loti 'o tali Tu'utu'uni Fika 3/2016

Sea K miti Kakato : M l . Ko ia 'oku loto ke tau tali e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu, 2015, k taki 'o fakah 'aki e hiki ho nima.

Kalake T pile : Sea 'oku loto ki ai a Penisimani 'Epenisa Fifita, Veivosa *Light of Life* Taka, Samiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisit Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau & Toutai, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai & Tute, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko15.

Sea K miti Kakato : Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, k taki 'o fakah e hiki ho nima.

Kalake T pile : ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai, Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Tau hoko atu ki he Fika 4, Tu’utu’uni Fika 4 e 2016. Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia, 2015. K taki e ‘Eiki Minisit e Pa’anga H Mai ‘o fakama’ala’ala mai.

Fakama’ala’ala Tu’utu’uni Fika 4/2016

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakato. ‘Eiki Sea, ko e mahalo ‘oku toe e ki’i fakatonutonu ‘e ua. K ko e ngaahi fakatonutonu ko ení, Sea, ‘oku nau fel l ve’i k toa p , hang ko ‘eku fakamaama ko na’e ‘osi faí. Ta ko na’e ‘ikai ke kau e fakatonutonu ia he fo’i lao ko na’e toki ‘osí, ‘oku h mai he fo’i lao ko ení. Pea kapau ‘oku ‘ikai kau heni, ‘oku kau he fo’i me’a faka’osí. K ko hono fakal kufuá, Sea, ko e k toa e ngaahi me’a k o ení ia, na’e ‘osi tali lelei p ia ‘e he Hou’eiki Fale Aleá ‘i he taimi ko na’e tali ai e Patiseti ko ‘a e Pule’angá. Ko e kongia e Patiseti ‘a e Pule’angá. Pea ko hono fakah mai ko ena ko ení ke fakakakato e fie ma’u ‘a e laó, Sea. K kuo ‘osi fakahoko e ngaahi ng ue ko ení. Fokotu’u atu, Sea, m l .

Sea K miti Kakato : Hou’eiki, ko e kongia p eni ia ke fakakakato e me’a na’e ‘osi fakam ‘opo’opo p ia. ‘Oku toe ‘i ai ha kole fakama’ala’ala. K taki, kamata mai ‘e he ‘Eiki Fakafongia N pele mei Vava’ú, toki hoko mai a Niua.

Lord Tu’ilakepa : ‘Eiki Sea, ‘oku mau faka’amu p , ‘e Hou’eiki Pule’anga, ke mou hanga mu’a o ki’i fakamatala ke toe mahino ange ‘a e fo’i lao ‘oku ‘omai ko ení ke mea’i ‘e he kakai e fonuá, fekau’aki mo e Tute ‘Ekisia ko ení. Minisita, ko e me’a eni ‘oku fekau’aki pea mo e m sini, fekau’aki pea mo e cc ko e ngaahi me’alele. Ko ia ‘oku ‘uhinga ki ai eni?

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Ko ia, ‘Eiki Sea, m l .

Mahu’inga ke mahino ki he kakai e fonua anga hono tute e me’alele

Lord Tu’ilakepa : Ko ia, mau faka’amu p koe’uhí ke fakamatala ke mahino ki he kakaí ke nau mea’i, ko e h e me’a ‘oku toe h mai ai e n tolo vave, kongia l p . ‘A ia ‘oku pa’anga e l ki he kilo, pea ta’etute leva hono h atú. Ko e ‘uhinga ki he h e 50 cc ko ení, he ‘oku mahu’inga ke mea’i ‘e he kakaí, mahalo ko ha m sini kosi. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fel l ve’i mo ha ngaahi me’alele ‘oku toe lalahi ange, ke hang ko e mahino’i ‘e he kakai e fonuá, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’alele ‘oku a’u ia ki he 15,000. ‘A ia ko e fanga ki’i me’a ikiiki p eni ia, k na’a mau faka’amu p ke mou toe hanga ‘o to e ki’i fakamahino’i, he ‘oku mo’oni p ‘oku ‘i ai e ngaahi Tu’utu’uni p ko e ngaahi *Regulations* ‘oku ng ue’aki p ia ‘o fakatatau mo ‘etau Konisit tone e fonua ni, ‘oku malava ke ng ue’aki p ia ‘e he Pule’angá, pea ko hono fakapapau’i eni, pea ko hono ‘ai ke k sete’i. Koe’uhí ke mea’i ‘e he kakai e fonuá.

Fehu’ia anga hono tute e paiki

Ko e me’a ‘e taha ‘oku ou ‘oatu heni, ‘Eiki Minisit . F f nai ‘i he anga ko ho’omou fakafuofua’i e paiki? Kuo a’u foki e paiki he taimi ni, ‘o a’u ‘o cc 10,000. Ko e paiki ko ení, ‘a eni ko ‘oku ha’u he taimi ni, va’e f lalahi ‘amuí, ‘oku kamata ke ‘asi i Tonga ni. Ka

liunga'aki 'a e pa'anga e 1 ko ení 'i he 28703.24.21, 'o fakatatau 'o si'i atu he ta'u e 10 ki mu'á. Ka liunga'aki e pa'anga e 1 ko ení e ngaahi cc ko ení, 'oku ki'i h hoatamaki mo ha taha ke ne 'omai ha ngaahi paiki peh ki he fonua ni, 'Eiki Sea.

Uike kuo 'osi, kuo u lele atu he uike kuo 'osí, 'oku ou fakatokanga'i, mahalo ko e to'utupu, pe ko e tamaiki 'oku nau tau he Hai Komisiona 'Aositel lia, kuo 'asi mai e ngaahi paiki ko iá ki hotau fonua ni. Pea ko e 'oatu p ke mea'i 'e he Hou'eiki Minisit , 'e anga f f ha'amou fakafuofua'i 'a e ngaahi paiki ko ení, koe'uhí kuo 'osi fakafuofua'i 'oku 'i ai e pa'anga e 1, 'a ia ki he cc. Pau leva ko e paiki, ko e fo'i toko taha, mahalo pe ko e fo'i toko 2, ko e fanga ki'i m sini fakamatamatalelei nai p 'oku hoko nai ia ko e fakamaniani ki he to'utangata he kuonga ko ení. Mou mea'i lelei, pea ko e Minisit ki he Fonua, na'e 'i ai 'ene fu'u hali. Ka liu atu ki he pa'anga e 1 ko eni, 'a e cc 'o e hali ko ení, 'ikai ha taha ia te ne 'omai, ko e fa'ahinga paiki manakoa ia 'i m m ni k toa. 'Oku 'i ai pea mo e kalasi ko e *American Chopper*. Ka 'omai e kalasi ko iá, 'ikai ke u 'ilo 'e au pe 'e anga f f hono...

'Eiki Minisit Fonua : Sea, 'e loto p e N pelé ke u tokoni ange.

Sea K miti Kakato : Me'a mai, me'a mai 'Eiki Minisit Fonua.

'Eiki Minisit Fonua : Sea, 'oku mo'oni e N pele, ko e me'a ia na'e fakafoki aí ko e 'ikai ke lava 'o totongi.

Lord Tu'ilakepa : Ko , poupuu atu, 'Eiki Minisit ho'o poupuu maí, koe'uh ke fakatokanga'i 'e he Pule'angá 'oku 'i ai e ngaahi m sini, 'a eni 'oku ou lave ki aí, fekau'aki mo e paiki. Kuo a'u honau ngaahi cc 'onautolu ki he tu'unga lalahi 'aupito. K koe'uhí ko e pa'anga e 1 ko , mou 'osi mea'i. Ko 'ene peh p liunga, kuo mea'i kotoa 'e he Fale ni, liunga 'aki ia e fo'i cc e paiki. Ko e poini mamafa, he 'ikai ha taha te ne fie 'omai ha me'a peh ki he fonua ni. Ka ko e faka'amu atu p ki he 'Eiki Minisit ke fakamolemole ke 'ai mai ange ha'o me'a mai. Sai pe e cc 25, 'a e fanga ki'i m sini tutu'u 'akaú, fusi'i p 'o mo'ui pea mate, pea ko 'ene 'osi 'aupitó ia. Ko e taimi ni foki 'oku tau fie ma'u 'etautolu e 45, 55, 75, ko e m sini tutu'u 'akau ia 'oku m lohi pea fefeka 'aupito 'aupito. Ko e me'a ko eni 'oku fekau'aki mo ia na'a ku lave ki aí, Sea, 'oku ou kole atu p ke tuku atu ki he 'Eiki Minisit , ko 'eku toki vakai atu mahalo 'oku toki me'a hifo e 'Eiki Minisit , 'i ai e ki'i me'a. Pea ko e anga ia 'etau ng ue ke fakatokanga'i, pea tau ng ue fakataha ki ai. K 'oku ou 'amanaki atu p te ke ng ue atu ki ai. K ko au 'oku ou kei pipiki p ki he lotu na'e fai 'e he Fakafofonga Fika 9. Ko 'ofá, 'oku malangalanga ia mei he me'a ko e manava'ofa. Pea 'oku tau fie ma'u ke 'i ai 'a e 'ofa, ke manavanava 'a e 'ofá, kae ma'u e 'ofá 'i hotau fonua ni. K 'oku mau kei malanga p kimautilu ko e 'ikai ke ke me'a maí, ka tau fakapaasi.

Fakama'ala'ala 'uhinga hono tute 'a e n tolo

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu p mo e Seá, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Falé. Kuo u m lie'ia he fakamalanga 'a e Fakafofongá. Kuo 'ikai ke ngata p he malangalangá, k ko e 'ofa i 'apí. Ko e me'a fakafiefia ia.

'Eiki Sea, ko e ki'i lao ia ko ení, 'oku hang p ko e me'a 'a e Fakafofongá. Ko e n toló p mo e me'alele 'i he ki'i fakatonutonu ko ení. 'A ia ko e n toló, hang ko ia na'e fai ki ai e feme'a'aki ko 'a e he 'aho ni. Kau eni he ki'i me'akai 'oku fakatu'ut maki tautautefito hono ma'u mata ko 'e he'etau f naú, tautefito ki he Ako Pule'angá. Pea 'oku ne fakatupu

‘e ia e mahaki, pea ‘oku ha’u p ‘o hoko ai mo e mole ‘a e mo’uí, ‘i hono ma’u hangatonu e n toló. Ko e ‘uluaki sitepu eni, Sea, ‘oku fai ‘e he Pule’angá, ‘i he hala fononga ko ki he poupu’i e mo’ui lelei. Ko hono hiki ko eni e n toló, pea ko e ‘uhinga ia na’e to’o ai ko pea mo e tukuhau...

<006>

Taimi: 1440-1450

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: ...‘i he ‘apele mo e *fruit*. Ko e fakakaukaú Sea ko ‘etau nga’unu ko eni ‘e toe hiki, ke a’u p ki ha taimi ‘oku ‘ikai ke toe lava ‘e he f naú ke nau kai ho’at pea nau lele ki he falekoloá ‘o fakatau mai ha ki’i fo’i n tolo s niti ‘e 40 p 50. Kae atu ko ia ki falekoloá, ‘oku lava p ‘a e s niti ‘e 40 p 50 ‘o ma’u mai ‘a e ki’i fo’i ‘pele p ko ha... Ko e faka’amú ia mo e palani ng ué Sea. ‘A ia ko hono ‘uluaki hikí eni. Ko e tukuhau eni ‘oku fai ki he n toló ‘oku ‘ikai ke fai ki he kofukofú. Ko e ‘iuniti ‘oku ng ue’akí ko e kilo, p ko e mamafa. ‘A ia ‘oku hiki’aki ‘a e pa’anga ‘e taha.

Fakama’ala’ala tukuha’i me’alele

Ko e konga ko eni ki he me’alelé Sea ‘oku ou tui ‘oku mea’i lelei p ia ‘e he Hou’eiki. Ko e tukuhau ko ia ‘oku fai ki he mealelé ‘oku fakatefito ia ‘i he m lohi ‘o e m sini ko ‘o e me’alele ko iá, p ‘oku ‘iloa hono ng ue’akí ko e cc. ‘A ia ko e m lohi ange ko ‘o e ivi ko ‘o e m siní, ko e mamafa ange ia hono tute ‘o e me’alele ko eni, ‘O tatau ai p ia Sea ko e m tolo ia ko eni kuo ‘osi ‘a e ta’u ia ‘e 20 pe 25. Ka teke mai p ia ‘o fakaheka ki he vaká, ko ‘ene a’u mai ko ia ki hení, ‘oku fiu hono feinga’i ke mo’ui ke ‘omai. Kapau ko hono cc ‘oku 3000, ko e tute ko ia ‘o e me’alele ko iá ‘e 3 afe ia pea ‘e nofo ia laine atu p he laine ‘o e lauafe ‘oku lahi. Ko e ng ue leva ko na’e faí ‘Eiki Sea, ko hono holoki ‘o e ... kei ng ue’aki p ‘a e me’afua ko ia ko e cc kae ‘ai leva ‘a e foi afo ‘o fusi’i. Ko ‘ene ‘ova ko ia he ta’u ‘e 10 ‘a e motu’a ko ia ‘o e me’alelé, pea holoki leva ia ‘o p seti ‘e 50%. Ko e lahi taha eni ‘a e fanga ki’i me’alele ko ia ‘oku ‘inasi ai ‘a e kakai ‘o e fonuá ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhingá ko e atu p ia ki muli, pea me’a’ofa mai ‘a e f milí pe ko e ki’i palupalu ‘o ma’u... pea ko hono holoki ‘aki eni ‘e p seti ‘e 50%.

Sitesitika e h me’alele mei Siulai ki T sema 2015

‘Eiki Sea ‘oku ou fiefia p ke fakah ki he Fale ‘Eiki ni ko e *statistic* ko ia ki he m hina ‘e 6 ko eni mei Siulai ki T sema ‘o e ta’u kuo ‘osí, na’e lava ‘o h mai ha me’alele meimei 1,300 ki he fonua ni. Ko e piliote tatau p pe ko e taimi tatau p , ‘i he 2014 na’e me’alele p ‘e 700 na’e h mai ki he fonua ni. Ko e h hono ‘uhingá, ongosia ‘a e kakaí ia pea ‘oku nau hanu, l unga he mamafa ko ia ‘a e tute. Ko e ‘uhinga ia na’e tukuhifo ai ko eni Sea ‘a e .. ko e ‘aho ni, fele ‘a e me’alele ‘a e fanga ki’i f mili ‘oku nau fiefia. Neongo p , pea toe kanoni’aki ko e ma’ama’a ‘a e penisiní he ‘aho ni. Ko e me’a ko eni Sea ko e ‘omai p ke fakakakato. Ko e ng ué kuo ‘osi fakahoko pea kuo fiefia ‘a e kakai ‘o e fonua. Pea ‘oku ou kole atu Sea mou laum lie lelei ka tau tali eni.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ha’apai12 ko e kole fakama’ala’ala. Me’a mai Ha’apai 12.

Fokotu'u ke fakakau e mahoa'a 'i he tute

Vili Hingano: M l 'Eiki Sea. Tapu atu ki he Feitu'u na tapu atu ki he Hou'eiki M mipa. K taki p ko e ki'i kole fakama'ala'ala p 'Eiki Minisit . 'Oku ou lave'i p 'oku lahi hono toutou me'a 'i he Fale ni fekau'aki pea mo e sipi pea mo e n tolo. 'Oku ou lave'i p 'i he me'a mai 'a e 'Eiki Pal miá 'i he houa pongipongi ko e fekau'aki pea mo e m . Ke kau mai 'a e mahoa'a 'i he hiki ko eni 'etau tuté hang ko hono feinga'i ke hiki 'a e n toló pea mo e sipi. Ko e 'uhinga he 'oku hang kiate au 'oku palopalema tatau p 'a e m ia pea mo e moa ko ia 'oku me'aki ai 'a e Hou'eiki, hono pamu'i ko ia ke vave. Ko e kole fakama'ala'ala p . M l 'Eiki Sea.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M l . Tapu p mo e 'Eiki Seá pea tapu pea mo e Hou'eiki. Sea, ko e mahoa'a pea mo e ngaahi me'a ko ia 'oku ngaohi'aki 'a e fo'i m 'oku faka'at p ia mei he tukuhau. Ko e 'uhinga ko ia ki aí 'Eiki Sea ko e fa'ahinga me'atokoni eni 'oku 'inasi 'a e tokotaha kotoa p he fonua. Ko e taimi ni 'Eiki Sea, ko e moá 'oku kau 'a e moá hono pule'i ko ia he fakafuofua, 'e hotau Va'a ko ia he Potung ue Leipa. 'Oku ou fie fakah p heni 'oku .. ko e ' pele mo e *fruit* mo e vesitapolo, 'oku kau mo ia hono pule'i ko 'e hotau Va'a ko ia he *Labour & Commerce*. Ko hono 'uhingá ke muimui'i. Ko e lelei ko hono to'o ko 'o e tukuhau ko eni 'oku lava ke 'inasi ai 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku ou fiefia hono 'ohake 'a e poini ko ia.

Tokanga 'oku ngali ma'ama'a tute e n tolo

Lord Tu'ihanga'angana: 'Eiki Sea ko e kole fakama'ala'ala p . Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki 'o e K miti. 'Ikai, ko e me'a ko ia ki he n toló, ko e 'uhingá foki 'oku fe'unga eni. He ko e 'uhinga ko e pa'anga 'e taha ko ia na'a ke me'a ki ai ki he kiló, 'a ia ko e mei kilo 'e tahá mahalo 'oku fakafuofua ki he lahi ko mahalo ko e kofu n tolo e 20. 'A ia mahalo ko e s niti 'e 5 p ia. Ko e 'uhingá ko ho'o me'a ko ia 'oku fakatu'ut maki ko 'a e n tolo. Pe 'oku fe'unga p 'a e fakatau hilifaki ki he kilo 'e taha. Ko e 'uhingá ka tau 'ai ki he fanga ki'i p ketí, mahalo ko e p ketí 'uhinga ia ki he p keti 'e 20. 'A ia ko e vahevahe p ia 'e meimei 'avalisi p ia he s niti 'e 5 te'eki ke ma'u 'a e taumu'a ia ko ena 'oku ke 'uhinga ki aí ke ...

Fakama'ala'ala ki he fakafuofua ngaahi totongi tute e koloa

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu mo e 'Eiki Seá pea tapu pea mo e Hou'eiki M mipa. Sea ko e pa'anga 'e taha ko eni ki he kilo mahalo ko e kofukofu 'e 12. Ko hono fika'i ko ia ko e fika na'e 'omai kiate au ko ke kamata hono fatu 'o e fakakaukau ko eni, 'oku hiki hake leva 'a e n tolo 'o s niti 'e 60. Ki'i hiki si'isi'i eni ia. K ko e 'uluaki sitepú p eni Sea hang ko 'eku fakamalanga ko ia 'anenai. 'Oku ou tui 'i he Patiseti ko eni, 'oku fiefia 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá 'e lava p ke 'ohake ke s niti 'e 80 p pa'anga 'e taha 'a e kofu n toló ia. Ko e 'uhingá kae 'oua 'e toe lava 'a e f nau akó 'o ala ki he kofu n tolo. Pea 'e fakapapau'i leva, hang ko e hoha'a ko ia na'e fai 'anenai, 'oku 'alu hake 'a e fo'i ' pele 'o fo'i ' pele 'e 8 pe 9 he pa'anga 'e \$5. 'A ia ko e taumu'a ia ko 'oku fai ki ai 'a e ng ue. Hang ko e vesitapoló, ko e ngaahi koloa k toa ko eni, na'e osi tali pea na'e 'osi 'ave ki he mafai ko ia 'o e Pule Fe'ungá, ke nau hanga 'o muimui'i. Ko 'e ne tau mai p ko ia 'a e koloá ki he uafú, ma'u mei he Potung ué ko e h 'a e *landed cost*. ko 'ene 'omai p ko iá pea 'oku tu'utu'uni atu ko e h 'a e p seti ko ia ki he 'enau *mark up*.

Ko e moá 'oku tau fiefia he ngaahi 'aho ni, tautefito ki he 'otu motú. Ko e 'uhingá t ko e moá ia 'oku ma'ama'a p ia. To'o 'ehe Pule'angá ia 'a e p seti 'e 15 ko ia 'o e tuté mei he moa, kae kei fakatau atu ia he ngaahi falekoloá ki he pa'anga 'e \$50, a'u ki motú 'oku pa'anga 'e \$60. Ko e taimi p ko eni na'e fakah ai ki he Pule Fe'ungá, ko e 'aho ni 'oku pa'anga 'e \$29, \$30, \$35. 'A ia 'oku tui 'a e motu'a ni ia, 'oku tonu ke toe hilifaki ha ki'i p seti 'e 15% ke tokoni mai ki he kato 'o e Pule'anga. Kai kehe, ko e me'a kehe ia. Ko e tali ki ho'o fehu'í ko e 'uluaki sitepú eni pea 'oku ou tui te mau toe hiki 'a e n tolo. 'Oku 'ikai ko e n toló p , 'oku fai 'a e feng ue'aki pea mo e potung ue ko eni 'oku nau tokanga'i 'a e me'atokoni ki he fakatupu mo'ui leleí, ngaahi koloa ngakó, 'e fakakaukau'i fakal kufua, ko e fo'i *package* p 'e taha, ke toki fakah mai ki he Fale ni, fakataha mo e 'Esitimetri 'a e Pule'angá, ki he ta'u fakapa'anga 16/17 m l 'Eiki Sea.

P loti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 4/2016

Sea K miti Kakato: M l . Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Tu'utu'uni Fakatnutonu ki he Tukupau 'Ekisia 2015 mo e Tu'utu'uni Fika 4/2016 pea k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Penisimani 'Epenisa Fifita, Veivosa *Light of Life* Taka , S miu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Tu'íha'angana, 'Eiki N pele Tu'ílakepa, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'íha'ateiho, ;Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 14.

Sea K miti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he Fokotu'u Tu'utu'uni ko ení pea k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M l . K taki Hou'eiki ko e ki'i 'asenita ko ia 'o e 'aho ní, kapau te mou me'a hifo ki he 'uluaki peesí p ko e fika 4 ko e Ngaahi Lao Fakaangaanga eni na'e tukuhifo 'aneuhu ke tau foki p ki ai. Kae toki faka'osi ki he l pooti ko eni he peesi hono 2. Mou me'a p ki he Lao Fika 4. Lao Fakaangaanga Fika 4 2016- Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2016. K taki 'Eiki Minisit Pa'angá 'o kamata mai.

Lao Fakaangaanga fika 4/ 2016

S miu Vaipulu: 'Eiki Sea, kole atu p Sea ki he Feitu'u na ko e ' lao ko ení na'e toki tufa mai p 'aneuhu. Tuku mai mu'a ha taimi ke mau lava 'o vakai ki ai, pea toki vakai'i 'apongipongi pe ko e Tu'apulelulú ke fai ha feme'a'aki ki ai. Na'e toki tufa mai p eni ia 'aneuhu Sea. M l .

Sea K miti Kakato: 'Oku ou tui mahalo kuo mou laum lie tatau p mo e fokotu'u. 'A ia te tau peh p ki he fika 6 pea mo e Tu'utu'uni Fika 9 'a ia na'e toki tukuhifo kotoa p 'aneuhu, tau fakatoloi atu p tau toki vakai ki ai 'apongipongi p ko ha toe taimi kehe ange. Tau hoko atu p ki he hokohoko ko ena he 'asenita.

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea, ko 'oku kole mai 'a e Minisit Pa'angá ke toki .. ke ki'i fai mai ha'ane fakama'ala'ala pea 'alu fakataha ai p mo e Hou'eiki mo lau 'enau me'á, ka ne fakama'ala'ala mai 'e ia 'a e Laó, ko e 'uhinga ko e ngaahi poini mo e me'a ke vakai'i. Me'a p 'a e Hou'eiki 'o lau mo vakai'i 'a e fakama'ala'ala mai 'a e 'Eiki Minisit ...

<008>

Taimi: 1450-1500

Sea K miti Kakato: 'Io sai p . 'Io, me'a mai e 'Eiki Minisit Pa'anga. 'A ia ko e me'a ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Sea K miti Kakato: Ko e fika ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e, ko e ifo p foki e fo'i lao hono fakama'ala'ala p pea tau kamata ai p . Kapau 'e fai e fakama'ala'ala he taimi ni mahalo 'e lahi e ngaahi me'a 'e hoha'a ai 'a e kau M mipa, he 'oku mou me'a hifo p ki he ngaahi tefito'i, 'oku fie ma'u e ngaahi tefito'i lao ia 'i he ngaahi lao 'o eni. Ko e ki'i me'a ko fekau'aki ko pea mo e Tute 'Ekisia ia kae, ki'i fo'i s niti 'e taha ia, 'a ia 'oku mahino pe ia ko hono fakapapau'i mai 'ene tu'utu'uni ko ia kae lava ke fakahoko, k ko e me'a ko na'e kole ko he Fakafofonga mei Vava'u Fika 15, 'oku mau, kole p Sea ke 'uh ke ki'i toloi mu'a ko e 'uhingá kae toki fai e fakama'ala'ala 'apongipongi, tahataha, pea 'oku tau kei ongo'i p 'oku kei fo'ou. Pea 'ikai ke ngata ai pea tau fai leva e feme'a'aki ai 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Tu'ilakepa: He 'oku ou tui au 'oku vave p 'etau ng ue 'atautolu ia.

Sea K miti Kakato: M l . M lo Hou'eiki, ko e lava ia 'etau 'asenita ko eni ko ki he 'aho ni, ka tau *break* ka tau toki foki mai p ko e h e tu'utu'uni 'a e Sea ki he 'etau hoko atu.

(Pea na'e ki'i m l l heni)

<009>

Taimi: 1500-1510

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato

Sea K miti Kakato: Hou'eiki k taki 'o tui homou koté ka tau, me'a mai 'Eiki Minisit Pa'anga H Maí.

Tokanga ki he Tu'utu'uni Fika 9/2016

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Seá tapu pea mo e Hou'eiki M mipá. Sea ko 'eku kole atu p mu'a 'oku kei ngali faingam lie p . Ko e ki'i lao ko na'e tukuhifo ki he K miti Kakató fel ve'i ko pea mo e fakakau atu 'a 'Eua ki he Lao ko ki he ' manú. Ko e fo'i fakakau p 'Eiki Sea ki he t pile. Ko u kole atu mu'a ke alea'i ki'i fo'i

lao ko iá ke lava he ko e 'uhingá 'oku kau e palopalema ia ko ení 'Eiki Sea he'ene hanga 'o fakaf ' t ngia'i 'a e feinga langa ng ue 'a e m tu'á 'i 'utá. Fakakina 'aupito 'a e fakataka ko fanga monumanú.

Pea ko u manavasi'i Sea 'oku 'i ai p 'a e ngaahi keisi kuo fai e, fo'i e m tu'a ng ue ia pea nau fana 'e nautolu 'a e fanga monumanú na'a faifai 'oku 'ikai ke malu'i he 'e laó pea fai ai ha maumau he anga 'o e nofo. Ko ia 'oku fai e kole mu'a 'Eiki Sea ke fakamolemole p 'a e K mití, kae mahu'inga eni ia ki he vahefonua 'Euá ke fakakau e vahefonua 'Euá ki he Lao ko ki hono Pule'i 'a e Fakataka 'o e Fanga Monumanú. M 1 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Eiki N pele 'Eua kapau te tau to e t peiti heni pea tau foki p ki he 'asenitá pea kapau ko e pou pou pea tau p loti pea tau hoko atu.

Lord Nuku: 'Ikai ko e pou pou atu p , pou pou atu p .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: Koe'uhí he ko e t naki p 'o 'Eua ...

Sea K miti Kakato: Ki he lao lolotongá.

Lord Nuku: Ki he lao lolotongá.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: Ko e fakakau atu p 'o 'Eua pea mo Kalau Sea ko e kole atú ia ke ...

Sea K miti Kakato: Pou pou.

Lord Nuku: K taki 'o p loti'i ai leva.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Vaea: Ki'i fakahoha'a p Sea. Fakahoha'a p Sea ko hono 'uhingá ko e, ko e, ko e 'Eua ko eni ko 'oku fai e tokanga ki aí ko e 'Eua fo'ou. Ko e 'Eua ko ko na'e 'asi ko ko 'i he, 'i he, 'i he laó ko 'Eua motu'a ia Sea. Pea kuo u hanga 'o 'oatú tapu ange pea mo e 'Eiki N pele 'o 'Euá kae 'uma' 'a e 'Eiki Minisit . Na'e 'uhinga foki e laó ia 'i he'ene tu'u peh 'a'ana ia ko e kongap ia 'o Tongatapu. Ka 'i he 'aho ni foki kuo fili mavahe 'a 'Eua ia pea 'oku toe fakatu'ut makí 'oku toe 'ohake mo e ki'i motu ko eni ko Kalau 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e nofo ai Sea. Pea 'i he'ene peh 'oku fai e tokanga lahi ki ai ko e 'uhingá 'uluakí ko e, ko e fakatonutonu ko eni ki he kakaí. Pea ua ko ki aí Sea 'oku 'i ai e kakai ia heni 'oku 'i ai 'ene fel ve'i ia 'a'ana pea mo Niuafou'ou.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Vaea: Pea 'oku, 'oku 'uhinga peh ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu mo e 'Eiki Seá ...

Lord Vaea: K taki.

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Me’a mai fakatonutonu.

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e K miti Kakato ‘Eiki Sea. Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘Eua fo’ou ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘Eua motu’a ko e hingoa ‘a e v henga ‘o e motu’a ni ko ‘Eua vahefonua ‘Euá. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Vaea: M 1 , m 1 Sea. Ko e ‘uhinga foki ‘eku lave atu ki aí Sea ko e tofi’a foki ‘a Houma, tofi’a ia ‘o e Tu’í. Pea na’e toki fakalahi mai ‘a e kongá ko ení ko ko ‘o, ‘a e tapu ange pea mo e, mo e ‘Eiki Minisit ‘a eni ‘oku ui ko ko ‘Eua fo’ou. Pea na’e vahevahe ia he kau keli kau ‘ keli ko ko vaitafé. ‘A ia mei ‘Ohonua ia ‘o lele mai tafa’aki faka-Tongá. Na’e toki nofo’i ia he 1947 ‘i he hoko ko mo’unga afí ko ko ko pea ‘omai kinautolu ‘e he La’ kuo Unga Fonuá ‘o nau nofo ai Sea. Ka na’e nofo taha p ‘a e fonuá ia ‘i he makatu’unga ko iá ko e, ko e kongá p ia ‘o Tongatapu. ‘Oku ou fie lave ki aí Sea ko e ‘uhingá ‘oku mahu’inga eni ke fai e feme’a’aki ki ai. Ko e kakai ko ení Sea tapu ange mo kinautolu lelei pea faka’ofa’ofa ‘enau nofo. ‘Oku ‘i ai ‘enau fel ve’i pea mo e tu’unga ko ‘oku ‘i ai ‘a Niuafu’ou.

Pea na’e ‘i ai e f me’a’aki ki ai ‘aneafi ki mu’a pea fai e fili Fale Aleá ‘i he tu’unga fo’ou ko ení na’a lava ‘a e k ingá ke ‘ai ‘enau f tu’utaki pea mo e Hou’eiki ko ia ‘oku nau ‘i ai ‘enau f pikitaki mei Tokelaú. Pea ‘oku ‘i ai ‘eku lave atu ko Sea ko hono ‘uhingá ko e ‘aho ni foki ia ‘oku mahu’inga ange ‘a e fili ia ‘o e Fakafofonga kae ‘uma’ ‘a e ‘ofisakolo mo e pule fakavahé ‘i he tu’unga ko na’e ‘i ai ko ‘o e kelekelé pea mo e ‘uhinga na’e fai hono foaki. Ko hono ‘uhingá ko u fie lave atu ki aí Sea. Pea ‘oku hang ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau tokua na’e ‘ikai ke fakakau ‘a ‘Eua ‘i he laó. Na’e hoko p ‘a ‘Eua ia ko e kongá p ia ‘o Tongatapu Sea. Pea ‘oku makatu’unga p ko e lao p ko na’e tali ko ‘i Tongatapu ko ia p na’e fakahoko ko ia ki ‘Euá. Pea ko e ‘aho ni foki ia kuo me’a mai ‘a e ...

Mahu’inga ke fakahaofi ngoue vahefonua ‘Eua mei he fanga monumanu

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Sea ki’i tokoni atu. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Hou’eiki. ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ‘oku ‘omai ai he Pule’angá ‘a e fakatonutonu ko ení ‘Eiki Sea ke fakakau ‘a e vahefonua ‘Euá ki he Lao ‘o e Pule’anga Tongá ke lava ‘o ng ue’aki e ivi ‘o e laó ke fakahoko ‘i ‘Eua tautefito ki he malu’i ‘o e fanga, taka ko ‘o e fanga monumanú ko e ‘uhingá ia Sea. Kapau na’e hang ko e faka-’uhinga ko ena ‘a e Hou’eiki kuo fuoloa hono fakahoko. Ko e ‘uhinga ko ‘oku ‘ikai ke lava ai ‘o fakahoko he ko e faka-’uhinga ko mo e tu’u e lao ‘o e ‘aho ni ko e vahefonua kehe ‘a ‘Eua. Pea ko ia ‘oku fai mai ‘a e kole ko ení ‘Eiki Sea mou fakamolemole p ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e maumau. Ko hono t naki mai p ke fakatokanga’i e vahefonua ‘Eua pea ke fa’u leva he kau ‘ofisakolo pea mo e pule fakavahé ha lao ki he malu’i ‘o e fakataka ‘o e fanga monumanu ‘o ‘omai ki he ‘Eiki Pal miá ke fakamo’oni ai pea hoko ko e lao.

Sea ko e ma'u'anga mo'ui 'o e vahefonua ko eni Sea ko e ng ue p ko e ng ue taha p . Ka kuo hoko 'a e fakataka ko 'a e fanga monumanú ko e fakakina ki he kau ng ue. Pea hang p ko 'eku lave 'anenaí 'Eiki Sea kuo lahi e, 'a e to'o he 'e kau tangata ng ué ia 'a e laó ki honau nima. Ko e a'u ia 'o e p hiá ki ha tu'unga ko ko e p hia 'aupito. Pea ko e feinga ko eni Sea ko 'enau fakamatata he 'a'ahi faka-Fale Alea ko eni na'e toki faí ta'u kuo 'osí ko e ta'u eni 'e fiha 'enau feinga ke fai e ki'i fakalelei si'i ko ení.

Ko ia ai 'uhinga ko 'a e kole atú ke tau tokoni mu'a ki he langa fakalakalaka 'a e vahefonua 'Euá. Kuo 'osi maau homau fu'u fale *pack* 'Eiki Sea 'e huufi ia he m hina k tu'ú ka ko e ki'i ng ué, 'singa ai 'ene la'ala' mo e fakailili ngata'a he fakakina ko 'a e fanga monumanú. Ko ia ko u kole 'Eiki Sea loto lelei p 'a e Hou'eikí kae fakakau mu'a 'a e vahefonua 'Euá ke fa'u ha lao 'o toki 'omai ki he 'Eiki Pal mia ke malu'i 'a e fakataka 'o e fanga monumanú 'i he funga 'o e fonuá. M l 'Eiki Sea.

Lord Vaea: M l Sea. K taki p fakal l a Sea ka 'oku m hino p 'a e me'a ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit ko e Fakafofonga ia 'o e v henga 'a 'Euá. Ko e 'uhinga 'oku ou lave atu ko ki aí ko e 'uhingá Sea te tau toe fa'u lao p tautolu ma'a 'Eua 'ata'at p . Na'e 'i ai 'a e 'amanaki ia ko e fo'i lao ko eni ko kuo 'osi hono paasi ko ko he taimi ni 'oku fakahoko tatau p ki 'Eua.

Pea na'e 'i ai e 'amanaki ia ki ai 'o fai hono malu'i 'a e tu'unga ko eni ko kuo fai 'a e f me'a'aki ki ai he monumanú pea peh ki he ngaahi monumanu kehe 'oku nau taka, fanga hoosí kae 'uma' e fanga pulú. Ka ko 'eku lave atu p 'aku ki ai Sea ko hono 'uhingá he na'e 'i ai 'a e tu'unga 'aneafi na'e taha p 'a Tongatapu ia pea mo 'Eua. Pea ko e 'aho ni kuo fakahoko mai Pule'anga mavahe 'a 'Eua ia ko e 'uhingá he 'oku 'i ai honau Fakafofonga pea 'oku 'i ai 'enau toe fokotu'u 'e kinautolu 'a e tu'unga mavahe ko e 'uhingá 'oku nau kehe pea 'oku m hino p Sea.

K 'oku 'i ai 'a e tokanga p ke 'asi he minití ko 'aneafi na'e taha p 'a Tongatapu pea mo 'Eua. Ko e 'aho ni kuo kehekehe ko hono 'uhingá he 'oku 'i ai 'a e Fakafofonga. Pea 'oku hang ko 'ene me'á fale *pack* mavahe p ia k ko e taulanga foki 'oku 'i Nuku'alofa 'e iku mai p ki ai ke toe fai hono ' hia pea mo hono vakai'i he 'e *quarantine* p 'oku tuha mo taau ke 'ave. Pea ko ia 'a e, 'a e, 'a e fokotu'u atu p ke fai e f me'a'aki ko ki aí. Ko e anga p foki ia 'a e t kunga 'o e fakakaukau. Ko 'eku lave atu ko ki he ki'i motu Kalau...

Veivosa Taka: Sea ki'i tokoni atu p ki he Hou'eiki.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Fale 'Eiki ni. Ko e tokoni atu p ki he Hou'eiki 'ene me'a mai na'e taha p 'aneafi k kuo kongha he 'aho ni. Ko e tokoni Sea ko e Hou'eiki ko eni na'e kau he, 'i he Kapineti 'o e taimi ko iá 'o nau tongitongi ai ko eni 'o hoko ai toe 'ai palopalema ko eni ke toe mavahe 'a 'Euá. Pea 'oku ou tui ko e, 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a lahi eni Sea pea ko e kole atu p ke tau, kuo 'osi kongakonga he taimi ni pea 'oku tonu ke tau liliu 'o fakatatau ki he fokotu'utu'u na'a nau fai 'aneafi. M l Sea.

Lord Vaea: M l . M l Sea pea kuo u, me'a pango p 'oku 'ikai ke me'a heni 'a e Minisit Fakalotofonuá kae 'uma' 'a e Pal miá pea 'oku tataki p he 'e Minisit Pa'anga H Maí ko e 'uhingá he ko hono v henga fonua. Pea 'oku, ko u tui 'oku fakafiem lie p ia ...

Taimi: 1510-1515

Lord Vaea: ... ko 'eku lave'i ko ki k , Kalaú Sea ko e motu ia na'e foaki pea ko e motu ia na'e 'ave ia ma'á e tokotaha na'e, na'e t mei, mei, mei loto fale 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai ko e motú. Ko 'eku lave atu p 'aku ki ai ko e 'uhingá na'a hala loto 'api atu 'a e Fakafofongá ia 'oku tu'u mai 'a e pulé ia ko ko motu ko iá. Ko e 'uhingá ko 'ene mafai 'o'ona ko e 'uhiá ko e Fakafofonga 'o e, 'o e ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Seá tapu pea mo e Hou'eiki 'o e K miti Kakató. Sea ko 'eku fakatonutonu ko e manupuna p 'oku 'i Kalaú 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia ai. Ko e laó ko e 'ai ki'i vahefonua ko e motu 'oku ui ko 'Eua ko ia 'oku 'i ai e kakai 'oku si'i f t ngutu'i ai 'o fai fatongia ai. Ko e si'i kakai p mo e si'i k ingá 'o 'ene ' fió. M l 'Eiki Sea.

Lord Vaea: M l Sea. Ko 'eku 'uhinga atú ko 'Eua pea mo Kalau. 'Aneafi foki ia na'e Kalau p ia mo 'Eua 'i he hingoa ko ko 'Eua. Ka 'oku 'ohake foki ia 'i he 'Eiki Minisit 'o e ngaahi 'aho ni ko e motu mavahe 'a Kalau. K ko Kalaú hang kiate au na'e t ia ma'a e tokotaha kehe 'i he faiva na'e fai pea 'oku kei tauhi tukufakaholo ia ai. 'Uhingá he 'oku hang ko 'ene me'á na'a me'a atu ia ki ai 'o fai 'ene fokotu'u ha'ane ' ke tauhi e monumanu mo e h fua pea faka'ilo ia ai ko e 'uhingá he ko e 'api ia na'e 'osi t ia ma'á e tangata ko iá. Kae kehe Sea ko 'eku lave atu p 'aku ki ai ko e faingam lie ke 'ohake 'a e ngaahi me'a 'aneafi na'e tu'unga ai 'a e 'aho ni pea mo e fakalalakaka pea 'oku ou fakam l atu p 'aku ki he 'Eiki Minisit Pa'anga H Maí 'i he ngaahi ng ué.

K ko ia 'oku 'oatu p ke mou me'a ki ai 'i he ngaahi tu'unga ko eni. He ko e motu eni 'oku tupu kehe ia mei he toenga 'o e ' 'otu motu ko 'o Tonga ní 'Eiki Sea. Mou me'a p ki ai ko e tohi kakaí kuo lahi ange pea toe lahi 'a e folau 'eve'evá. Pea 'oku ou poupuu atu p 'a'aku ki ai ka ko e fa'a taimi foki 'e ni'ihi 'osi ange e fokotu'u e laó ia Sea kei hoko atu p ng ué e k ingá pea mo hono fakataka ko ia 'o e fanga monumanú. Pea 'oku ou faka'amu ke u 'oatu 'a e lao ko eni ke ki'i tauhi hifo ai e, 'a e maumau 'oku fai he monumanu ko eni ko e puaka h fanga he fakatapu. M l Sea.

(Na'e 'i ai 'a e fokotu'u.)

P loti'i 'o tali Tu'utu'uni fika 9/2016

Sea K miti Kakato: M l . Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Fakavahefonua Tuku ' 'o e Fanga Monumanu Fakatonutonu 2015 'a ia ko e Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 9/2016 k taki 'o hiki hake ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a Penisimani 'Epenisa Fifita, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisit F fakatau'akí mo e Polisi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki

N pele Tu'ihā'ateiho, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

Sea K miti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai pea k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M l tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea ki hono me'a'anga.)

Toloi e Fale ki he Tu'apulelulu

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito e f me'a'akí. Koe'uhí p 'oku 'i ai e ngaahi fakataha pea mo e kole na'e fai mei Taumu'a pea ko ia 'oku peh ke tau m l l toki fakataha mai he 10 Tu'apulelulu kae ng ue 'apongipongi ngaahi k mití pea mo fakam 'opo'opo e ' ngaahi me'a ke, pea ko ia ka tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai p he 'Eiki Seá, Lord Tu'ivakan .)

<002>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

'Aho Tusite, 09 'o Fepueli 2016

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 o Tongatapu o l pooti a e ola o e fakataha na e me a ai ki ai i Papua Niukini pea ko e taumu a ke faka ai ai a e kau mai a e Hou eiki Fafine ki he Fale Alea. Ko Ha amoa oku nau fili i M asi pea oku nau oange a e sea e

nima ma á e Hou eiki Fafiné. Na e me a atu foki a e Fakafofonga Nopelé ki he fakataha i Fisi na e i ai ha kakai e toko tolungofulu tupu. Na e fakahoko atu ki he Hou eiki o Fisí a e ngaue a e Fale Alea o Tonga kae peh ki he Lao na e fakapaasi ke malu i a e f milí. Oatu mo e fokotu u ke vakai i e he K miti ki he Ngaahi Totonú ki he ngaue na e fakahoko e he Komisoni ki he Filí, i he ene fekau aki mo e palopalema na e hoko i he fili kuo osí na a oku fiema u ke tokoni i a e potungaue ko ení.

Me a a e Fakafofonga Fika 12 o Ha apai o tokanga ki he faka at a e kau “contractor” na a nau langa a Ha apai ke totongi fakafoki ange enau CT (makatu unga i he aleapau mo e “donor” ke faka at a e CT mei he ng ue ko ení ko e tokoni ia a e pule angá ki he ng ué) kae lava ke hoko atu etau ng ué he oku kei fihia enau s nití he me á ni. Ko e ng ue na e osi kakato ki Okatopa 2015 ka oku te eki fakakakato ange e he Pule angá enau tafa aki ko ení. Me a a e Minisit Pa angá oku i ai p a e me a na e fiema u ke fakakakato i he fengaue aki mo e ni ihi ko ení pea e fai ha sio ki he me a ko eni kuo ohaké ke vakai i ke tali mai kimu a p he m 11 i he 11am.

4. NGA AHI LAO FAKAANGAANGA:

4.1 Fika 4/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Inasi Fakapule anga i he Fetongi Pa anga Muli 2016

Lau uluaki pea p loti o tali 19/1.

Lau tu o ua. Kole a e Fakafofonga Fika 15 ke tukuhifo ki he K miti Kakato. Tukuhifo ki he Komiti Kakato.

4.2 Fika 6/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) o e Fakamaau anga Lahi 2016

Lau uluaki pea p loti o tali 16/1. Kole a e Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu ke tukuhifo ki he K miti Kakato. Tukuhifo ki he K miti Kakato.

5. TU UTU UNI:

5.1 Fika 9/2016 Ngaahi Tu utu uni Fakavahefonua (Tuku Aa o e Fanga Monumanu)(Fakatonutonu) 2015

Lau uluaki pea p loti o tali 18/1.

Lau tu o ua. Kole a e Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u ke tukuhifo ki he K miti Kakato. Tukuhifo ki he K miti Kakato.

6. K MITI KAKATO:

6.1 Fika 1/2016: Ngaahi Tu utu uni ki he Fakatau Faka-Pule anga 2015

Fokotu u e he Fakafofonga Nopele Fika 3 o Tongatapu ke fakafoki a e Tu utu uni ko ení ki he Komiti Lao a e Fale Alea ke fakakakato ai a e ngaahi fakatonutonu ko ení. Tuku ki he Komiti Lao a e Fale Alea.

6.2 Fika 2/2016: Ngaahi Tu utu uni (Fakatonutonu) ki Hono Pule i o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa anga Hu Mai 2015

Me a a e Minisit T naki Pa anga o fakama ala ala a e ngaahi tu utu uni.

Paloti o tali o ikai ha toe fakatonutonu 16/0.

Fika 3/2016: Ngaahi Tu utu uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2015

Me a a e Minisit T naki Pa anga o fakama ala ala a e ngaahi tu utu uni.

Fehu i a e Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u ko e fika ko ení ki he ngaahi koloa ta etute. Oku asi he peesi 6 a e “me akehe”, oku uHINGA ENI ki he h ? Me a a e Minisit T naki Pa anga ko e ngaahi me a ki he ngaahi fika oku ngaue aki fakatu apule anga. Tokanga a e Fakafofonga ke omai ha tali pau mo e ngaahi fika ke mea i e he Hou eikí.

Tokanga a e Fakafofonga Fika 3 o e N pele o Tongatapu ki he fekau aki a e tute mo e ngaahi me akai oku fakatupu a e mahaki ikai pipihí (NCD). Fehu i a e Fakafofonga N pele Vava u 1 a e tute he ngaahi me akai oku ne fakatupu a e NCD. Oku i ai ha pa anga ai e tokoni ki he Potungaue Mo ui (ki he Va a Tonga Health) ke tokangaekina aki a e tafa aki ko eni hono faka ai ai a e mo ui lelei? Minisit Pa anga: ko e patiseti a e Potung ue Mo uí ko e 25.6m pea oku i loto ai p a e Va a Tonga *Health*.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu o tokanga ki he tu unga o e tuté mo ene fekau aki mo e tu unga mo ui lelei a e kakaí. Oku si isi i a e tute peseti 15 pea oku fie ma u ke tokoni. Oku ikai ha me a mai a e Minisit ki he Me a Tokoní fekau aki mo e kaveingá ni. Me a a e Minisit T naki Pa anga ko e ai mai eni ke oua e tute a e ngaahi koloa ko ení.

Fokotu u mei he Eiki Pal mia ke fakahoko ki he kakaí ke nau t a e me akai Tongá pea fafanga ha anau fanga monumanu ke nau kai mei ai pea hili ha ta u e taha e hiki a e totongi pe ta ofi aupito. Ikai ko ia p ka oku ikai ke kai e he kakaí a e me akai Tonga ka oku nau hanga ki he m mo e mahoa á. Oku fie ma u ke nau t a e me akai Tongá. Oku i ai mo e l unga mai kau ki he kavamalohi koe uhí ko ha ni ihi oku nau ngaahi kavamalohi pe i honau apí o fakatau fakama ama a atu he ngaahi falekoloá. Oku lahi mo e inu kava Tonga he oku a u p ki he 3 pe 4 hengihengí. Fiema u ke tau fa u ha ngaahi “policy” ke tokangaekina a e ngaahi me a ko ení.

Me a a e Minisit Mo uí o tokanga ki he ngaahi me atokoni oku ikai lelei pea mo e alu ke m olunga ange a e ni ihi oku nau fokoutua he mahaki ikai pipihí. Oku osi fakamo oni i ko e liliu a e t onga mo uí oku kaunga tonu ki he toe alu ke lahi ange a kinautolu oku mo ua he fokoutua ko ení. Na e i ai a e faka amu a e Pule anga ke

hilifaki a e tute ki he me akai ikai mo ui lelei. E kaunga kovi a e ta etute a e h mai a e me akai ko eni pea e fie ma u ke hilifaki ha tute ki he ngaahi me akai ko eni.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 2 Vava u ko ia na a ne kole ke to o a e tute o e sipi. Pea oku sai p a e sipi ia. Ko e moa oku fakatu ut maki.

Me a a e Minisit T naki Pa anga ko e “Me akehe” oku uHINGA ia ki he me a oku ikai kau he fatafata mo e kapakapa, a ia oku ta etute mo ia. Ko e “no” oku ikai uHINGA ia ki he “no” (ikai) ka ko e fakanounou ia o e iuniti. Oku fiema u ke tute mamafa mo e mui i p pifi.

Hoko a e me a a e Fakafofonga Nopele Fika 2 Vava u o tokanga ki he nutolof. Ko e ha a e fekau aki a e “me akehe” mo e nutolof? Me a a e Minisit oku ekisia a e koloa ia koia. Oku ikai ke ta etute a e nutolof ka oku tute ekisia ia.

Me a a e Fakafofonga Nopele Fika 1 Vava u ke tokanga a e pule anga ki he ngaahi ngaue ke lelei ma a e kakai o e fonua. Fokotu u ke ave ha pa anga mei he ngaahi tute ko eni ke tokoni ki he potungau mo ui ke tokoni ki he enau fakahoko fatongia. Kapau e to o mo ha seniti ai o ave ki he kau toutai i tahi kae lava ke ma ama a a e ika ke kai mei ai hotau kakaifi.

Me a a e Fakafofonga Nopele Fika 1 o Haapai o pou pou ke tali a e tu utu uni mo tokanga kapau oku to o a e tute koe uhi ko e mo uilelei pea fakapapai e a u atu ki he kakaifi a e holo koi a. Hange ko e milemila pele oku kei tu u ma u a e lahi o e milemila pele neongo a e holo hono tute.

Me a a e Fakafofonga Fika 13 oku i ai a e me akai mo ui lelei hang ko e mokohunu oku tapui ia e he pule anga.

FALE ALEA (2pm)

Fika 5/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamo oni 2016

Lau uluaki pea p loti o tali 13/1.

Lau tu o ua. Kole Fakafofonga Fika 15 ke tukuhifo ki he K miti Kakato. Tukuhifo ki he K miti Kakato.

K MITI KAKATO

Fika 3/2016: Ngaahi Tu utu uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2015

Hoha a a e Fakafofonga N pele Eua ki he koloa na e ta etute ka ko hono ave ki he t pile ekisia pea peseti 15 ia.

Me a a e Minisit Ngoue fekau aki mo e ng ue a e potung ue ki hono tokangaekina o e me atokoní kae peh ki he fanga monumanu mo e toutaí.

P loti o tali 15/0 (ikai ha toe fakatonutonu).

Fika 4/2016: Ngaahi Tu utu uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Ekisia 2015

Me a a e Minisit T naki Pa anga o fakama ala ala a e Ngaahi Tu utu uní pea feme a aki a e Hou eiki i he tokanga ki he ekisia he mahoa a, n toló mo e moá.

P loti o tali 14/0 (ikai ha toe fakatonutonu).

Fika 9/2016: Ngaahi Tu utu uni Fakavahefonua (Tuku Aa o e Fanga Monumanu) 2015

P loti o tali 16/0 (ikai ha toe fakatonutonu).

Toloi a e toenga o e ngaahi ng ue i he K miti Kakato kae lava ke lau e he Hou eiki.

FALE ALEA

TOLOI A E FALE ALEA KI HE 10AM, TUAPULELULU, 3:20pm

Kelesi